

1
E.R.A.T-76.1.3333

EESTI NSV MINISTRITE NÕUKOGU RIIKLIK EHTUSKOMITEE
VABARIIKLIK RESTAUREERIMISVALITSUS

OBJEKT: Paide rajoon, Sargvere mõisahoone

ŠIFFER NR. 396/77

TELLIJA: ENSV MN Riiklik Ehituskomitee

MUINSUSKAITSEINSPEKTSIOONI
ARHIIV
Nr. P-3407

TEOSTAJA: Vabariiklik Restaureerimisvalitsus

Sargvere mõisa
ajalooline õiend

Juhataja: [signature]
aset.: /T. Trilt./

Peainsener: [signature]
Peaarhitekt: [signature]

Projekt-jaoskonna
juhataja: [signature]

/A. Joonsaar./

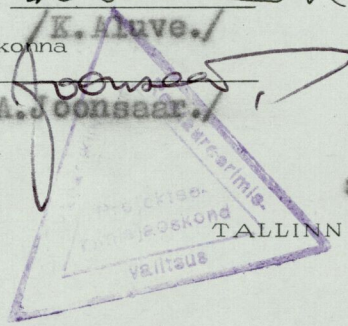
Peaspetsialist
ajaloo alal: [signature]

Peaspetsialist
arhitektuuri alal: [signature]

Projekti
peainsener: [signature]

Objekti autor: /A. Sandberg./
[signature]

ajaloolane: /E. Ehatamm./

TALLINN 1977.

M.R.

Sisukord

1.	Sissejuhatus	3
2.	Sargvere külanä Orissaare mõisa koosseisus (1623-1722.a.)	5
3.	Sargvere iseseisva mõisana.	
	a) Mõisa valdajad	10
	b) Mõisa majandusest	13
4.	Ehituskirjeldus ja analüüs	
	a) Eksterjäär	17
	b) Interjäär	21
5.	Kõrvalhooned	27
6.	Park	30
7.	Kasutatud allikmaterjalid ja kirjandus . . .	32
8.	Fotoillustratsioonide nimestik	34
9.	Fotod nr.nr. 1 - 47	
10.	Koopia inventariseerimise plaanist	

1. Sissejuhatus

Ehitismälestisena riikliku kaitse all olev Sargvere mõisahoonne (mälestusmärkide nimekirjas nr.396¹) asub Paide rajoonis, Paide külanõukogu Sargvere asunduse territooriumil, Tallinn-Tartu maantee äärest kahe kilomeetri kaugusel Mäekülalt Koeru viiva tee ääres. Sajandialguse kaardi järgi Järvemaal, Mäo vallas, Järva-Peetri kihelkonnas. Mõisa territooriumi lõunaserv külgenes vahetult osakesega kahe kubermangu vahelisest piirist. Mainitud head ühendusteel läbisid mõisa ka tol ajal, mis oli kahtlemata soodne tegur mõisa arengus. Suure maantee äärde olidki kujunenud mõlemad külad - Mäeküla ja Nurmsi, mis asetsesid kummastki linnast poolel teel (näit. Nurmsi 97 ja 98 verstaposti vahel). (Kogu tee pikkuseks oli 196 versta.) Lähima linnani - Paideni oli mõisa-südamest 12 versta, kihelkonna kirikusse 13 versta.

Maastikuliselt asetseb Sargvere tasandikul. Üksluisevõitu Umbrust elavdavad vaid kaks väikest Pärnu jõe haru - ebakorrapärase pikliku maa-ala põhjatipus Põhjaka ja lõunaosas Prandi jõgi. Viimane tähistas ühtlasi mõisa edelapiiri. Hupeli andmeil olnud siin kunagi ka ilusaid allikate murdev. purskekohti,² nii nagu samas kihelkonnas asuvas Viisu mõisaski, kus "allikad olevat pursanud välja paerahnuliselt

¹ ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja nr.1 (423), 4.jaan. 1974.

² A.W.Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Bd.III. Riga, 1782, S.514.

mäejalalt nagu "suust".³ Lähemast ümbrusest on suured allikad tänini olemas Prandis ja Esnas.⁴

Metsa on Sargveres alati vähe olnud - ainult kitsad ribad idas ja läänes. Seevastu on siin aga viljakad põllumaad.

Mõis kujunes alles 18.sajandi algul. Seni eksisteeris Sargvere külanä. Praegu on endises mõisasüdames Lenini nim. kolhoosi keskus. Keskusehoone on ehitatud kunagise härrastemaja vahetusse lähedusse.

Mõisa peahoone on täitnud kahte funktsiooni: 18.sajandi viimasest veerandist mõisniku, ta perekonna ja teenijate eluhoonena kuni 1919.aastani, 1920.aastast Sargvere algkoolina, mis nüüdseks on muudetud Sargvere 8-klassiliseks kooliks.

³ R.Stakeby. Järva-Peetri kihelkonna arunne. 1929. TA Fr.R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, I. 46.

⁴ Kas tunned maad? Tallinn, 1966, lk.162, 174.

2. Sargvere küla Orissaare mõisa koosseisus
(1623-1722.a.)

Ordu ajal kuulus Sargvere küla, nii nagu kogu Kareda vakus Mäo mõisa maade hulka. See oli Järvamaa neljast ordu-mõisast suurim ja allus omakorda Paide linnuse läänile.

Esmakordselt on Sargveret (saksa k. Sargefer) mainitud 1564.a. vakuraamatus.⁵ Küla suurust arvestati 13,5 adramaale.

Juba pärast Liivi sõda alanud maadejagamine Rootsi alamatele hoogustus Järvamaal eriti 1608.aastast - Rootsi-Poola sõja lõppedes.⁶ Maad anti esmajoones palgavõlgnevuse katteks sõjast osavõtnuile. Võrreldes teiste ümberkaudsete küladega püsis Sargvere küllalt kaua väljajagamata riigimaana (ei ole andmeid, et oleks olnud isegi pantvalduses). Alles 1623.a. omandas selle päruslikult ühes teiste küladega noor palgasõdurite jalaväepolgu juht Alexander von Essen (1594-1664), arvatavasti teenete eest Rootsi-Poola sõjas 1617-1629.a. Donatsioonini kinnitab kuningas Gustav II Adolphi allkirjaga dokument 1626.aastast,⁷ kus on ära toodud ka annetatud külade nimed ja mõnede suurused: juba kujunema hakanud mõisakeskus (Hof) Oryest, 12 adramaad; Cardena, 24 adramaad - hilisem Kardina mõis, 17.sajandi lõpul nimetati uue omaniku Hinrich Brandteni järgi Prandiks; Nurmsi (Normus) 10 adramaaga

⁵ P.Ungern-Sternberg. Materialien zur Gütergeschichte Jerwens. Reval, 1912, S.68.

⁶ F.Schilling. Ein Beitrag zur Güter- und Familiengeschichte Estlands. Hannover, 1970, S.7.

⁷ E.Pabst, R.Toll. Ehst- und Livländische Brieflade. Bd.III. Riga, 1913, S.539.

ja Sargvere (Sehdfer!) külad; Gardiwall-Kardeway, hilisem Väike-Kareda. Arvatavasti sai Essen endale kohe ka Suur-Kareda (Carendal e. Karrendal), mis asus üsna mõisaüdnane lähedal. Igatahes 1686.a. vakuraamat ja 1694.a. landrolle näitavad mõlemad Kareda külasid Essenile kuuluvatena.⁸ Kareda (Suur-Kareda), praegune Esna, oli 13.sajandi algul olnud Järvamaa üks peamisi keskusi.⁹ Sealtkandist läks läbi eestlaste põline ühendustee Harjust üle Nurmekunna Sakalasse.¹⁰ Läti Henrik on oma kroonikas Karedat nimetanud väga ilusaks, suureks ja rahvarohkeks külaks.¹¹ Peale nimetatute kingiti A.v. Essenile veel kaks väiksemat küla - Mustewych, 4 adramaad (esineb veel ka Muszemeggi'na, alates 18.sajandist kaob) ja Koywas, 2,5 adramaad, ei esine samuti hilisemates dokumentides.

⁸ Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd.VII. Reval, 1910, S.509.

⁹ 1212.a. jaanuaris, sakslaste senisest kõige ulatuslikuma hävitusretke ajal oli nende kogunemiskohaks Järvas Kareda küla. - L.Arbusow, A.Bauer. Heinrichi Chronicon Livoniae. Hannoveriae, 1955, XV, 7.

1217.a. olid Järva vanemad sunnitud rahu saamiseks Karedal ristiusu vastu võtma. - L.Arbusow, A.Bauer. XX, 6.

1220.a. algul organiseerisid saarlased nende alistumise pärast karistusretke Järvasse. Samal ajal jõudsid sinna saksa väed, kes olid teel Harjusse. Saarlaste malev purustati Kareda külas. - P.Johansen. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen, 1933, S.60.

1226.a. kogunesid esindajad kogu Järvamaalt Karedasse, et anda end paavsti legaadi "käte alla", kes oli tulnud lahendada tülisid teani ja saksa vallutajate vahel. - L.Arbusow, A.Bauer. XXIX, 7.

¹⁰ A.Vassar. Paide rajooni vanimast ajaloost (kuni 13.sajandi alguseni). - Paide rajoonis. Eesti NSV TA Kodu-uurimise komisjon. Tartu, 1972, lk.98.

¹¹ L.Arbusow, A.Bauer. XV, 7.

Saadud maadest rajas A.v.Essen mõisa, mida mõisakeskuse järgi hakati nimetama Orissaareks (ka Orrisar, Orgisell, Orgisall, Orris...),¹² eestlased tarvitasid sagedamini omanikust tuletatud Esna nime.

Alexander v. Essen olevat pärinenud vanast aadlisuguvõsast. Kõrget tiitlit kandnud juba tema vanaisa, kuid usaldusväärsete tõendite puudumisel tuli seda uuesti taotleda. Aadlidiplom omistatigi samale A.v.Essenile 1643.a.¹³ Samas kirjeldatakse teda pika ja raske väeteenistuse läbi teinud vapra mehena. 1612.aastast oli sõjatee viinud teda küll Ühendriikidesse, Madalmaadesse, Veneetsiasse, Hispaania kuninga lipu alla ja Poola teenistuses türklaste vastu kuni 1622.aastani, mil lõpuks Freisi regulaarväkke pidama jäi. Seal anti talle 1635.a. kindralmajori aukraad.

Kuna A.v.Essen oli sõjategevusega veel tihedalt seotud, andis ta mõisa esialgu rendile - kuni 1628.aastani.¹⁴ Hiljem oli mõisaomanikul mitmeid korral tegemist oma valdusõiguse maksmapanekuga. On teada üks talumaade seadusevastase omastamise (1652.a.) ja üks vägivaldne omandiõiguse rikkumise juhtum (1654.a.).¹⁵

Alexander v. Esseni arvatav matmispaik asub Tallinna Niguliste kirikus. Igatahes ostis ta 1653.a. Antoniuse kabelisse kaks matmiskohta (nr.170 ja 172) ning lasi need haaukividega katta.¹⁶ Esimesel kivil (vt. joonistus sellest foto 6) on kujutatud ta ise koos oma abikaasa Magdalena Ungern-

¹² Rahvapärimuse järgi olevat "Orissaar" tulnud "Orjasaarest" või olnud esialgu mingil muul viisil ühenduses orjaga. - R.Stakeby, l.41.

¹³ E.Pabst, R.Toll, T.II, Bd.I, S.530.

¹⁴ E.Schilling, S.117.

¹⁵ RAKA F.1, n.2, sü.192, 233.

¹⁶ RAKA F.854, n.2, sü.CV-54, l.24.

Sternbergiga. Rühkli ja tema naise kujutist raamib ornamentaalne kaunistus. Abielupaari peade kohal ripuvad kummagi suguvõsa vapid ja kiri, kust saame teada, et Essen oli ka Naukscheni mõisa pärisõhrra Liivimaal¹⁷ ja Eestimaa maanõunik. Alumine kiri on tsitaat 19.peatükist Hiiohi raamatus. Kirikuraamatutest on teada, et kindlalt on sinna maetud Esseni viieteistkümnest lapsest kolm (Jürgen ja Magdalena 1657.a., Otto Magnus 1707.a.) ja 1659.a. tema abikaasa, kuid ei ole audentset dokumentaalset tõestust Alexander v. Esseni enda matmise kohta, ehkki ta suri Tallinnas ja tema vapp ripus hauakivi kohal.

Pärast Alexander v. Esseni surma läks mõis ta kolmandale pojale Otto Magnusele (1638-1707), kes elas põhiliselt Tallinnas, sest oli seotud mitmete Ühiskondlike kohustustega. Tema karjäär algas haagikohtuniku ametiga (1673.a.), edasi oli ta Meeskohtu liikmeks (1679.a-st), vahepeal isegi Rühitelkonna peameheks aastail 1691-1694 ja lõpuks ka maanõnikuks (1699.a-st).¹⁸ Ka tema ajal oli Orissaare mõis heal järjel, sest Essen võis juurde osta veel kolm uut mõisa Ida-Harjumaal - Harm, Paunküll ja Saarnakorb.¹⁹

Sajandi viimasel veerandil toimunud reduktsiooni-aktioon ei länud mööda ka Orissaarest, sest oli see ja tüüpiline teenistuse eest saadud aadlimõis. Mõis arvati riigile kuuluvaks 1688.a. kuninga publikaadi alusel.²⁰ Siiski jäi

¹⁷ Selle mõisa ostis ta riigilt 1630.a. 1000 hõbetaalri eest. - H.v.Hagemester. Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands. Bd.I. Riga, 1836, S.125.

¹⁸ O.M.Stackelberg. Genealogisches Handbuch der estländischen Ritterschaft. Bd.I. Görlitz, S.70.

¹⁹ RAKA F.854, n.2, sü.CV-54.

²⁰ C.J.Paucker. Estlands Landgüter und deren Besitzer. Bd.I. ^Aeval, 1847, S.XVIII-XIX.

ta endiselt Esseni kätte, ehkki endisest pärisomanikust sai vormiliselt riigi rentnik. Mõis restitueeriti ühes teiste Järvamaa mõisatega 1721.a.²¹

Järgmisel aastal jagati Otto Magnus v. Esseni pärand kolmeks, ühe osana eraldati Orissaarest iseseisva mõisana Sargvere. Vastav dokument säilib ENSV Riiklikus Ajaloomuuseumis.²² Mõis oli määratud ühele tütardest - Christina Hedwigile, kes oli abielus Kirna ja Laupa omaniku Hans Heinrich v. Ferseniga (Rüütelkonna peamees 1720-1723.a., 1721.a-st maanõunik²³). Orissaare omanikuna mainitakse 1726. ja 1739. a. O.M.v.Esseni noorimat tütart - Helene Mariat, abielus Uexküll.

²¹ RAKA F.854, n.1, sü.258, l.10.

²² RAM F.12, n.1, sü.2.

²³ Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710-1960. Böhlau, 1970, S.211.

3. Sargvere iseseisva mõisana (1722-1919).

a) Mõisa valdajad

Siitpeale on mõisaomanike loetelu küllaltki pikk ja kirju, sest mõis kandub edasi peamiselt naisliinis. Järgmiseks Sargvere valdajaks sai Fersenite abielust sündinud tütar Louise Magdalena (Margarethe) v. Fersen. Tema esimene abikaasa Karl Johann v. Delwig suri peagi (1726.a.). Teistkordselt abiellus ta 1729.a. Erich Helmich v. Kaulbarsiga.

Kaulbarsid olid pärast 30-aastast sõda Westfaalist (mõnedel andmetel Pommerist²⁴) tulnud Liivimaale ja 1653.a. omandanud seal aadlitiitli ning lääniks Lõhavere mõisa.²⁵ Hiljem saadi pärusvaldustena juurde ka Rägavere ja Mõdriku mõisad. 1751.aastast olid rootsi vabahärrad, 1844.aastast vene parunid. Erich Helmich kuulus Kaulbarside kolmandaesse generatsiooni. Eluloolised andmed on tema kohta napid. Sõjaväeteenistus oli andnud talle vene majori auastme, abieludes sai ta peale Sargvere ka Paunküla omanikuks, mille pärijannaks tema abikaasa oli. Talle endale oli kuulunud vaid Sargvere idaküljel asunud Suurepalu (Palu) pantvaldus. Sargvere pärisomanikuna mainitakse E.H.v.Kaulbarsi 1732, 1739, 1744 ja 1750.a.²⁶

Kindel on, et just tema ajal võidi asuda mõisa plaanipärasemale väljaarendamisele ja ehitamisele. Majanduslikud

²⁴ RAKA F.854, n.2, sü.CV llo, l.19.

²⁵ Deutschbaltisches Biogr. Lexikon, S.364.

²⁶ RAKA F.854, n.A3, sü.GI-18, l.141, E.Schilling, S.104,107.

tingimused olid selleks soodsad. Põhiliselt oli üle saadud Põhjasõjaga kaasnenud majanduslikust laostumisest ja katku hävitavatest tagajärgedest. Kiiresti kasvas mõisa maavaldus. Kui 1726.a. arvestati seda vaid 5 adramaale, siis 1733.a. juba 74/5 ja 1750.a. 12 5/12 adramaale, milline suurus jääbki edaspidi püsima.²⁷ Tekkis vajadus väärrika härrastemaja ja teiste mõisahoonete järele. Ei ole võimalik siiski kindlalt väita, et mõisa peahoone ehitamise algatajaks oleks olnud nimelt Erich Helmich v. Kaulbars, sest 1757.a. landrolle mainib tema abikaasat lesena.²⁸ Hoone ehitustööd võisid siiski juba ettevalmistamisel olla, sest tema valmimisaeg on määratud 1762.aastasse²⁹ (varem 1763-1765.a.³⁰).

Kaulbarside suguvõsa oli üldse agar ehitama. Nad lasid püstitada Rägavere ja Mõdriku härrastemajad (mõlemad u.1780.a.)³¹ ja Tallinna Toompea silmapaistvad klassitsistlikud hooned Kohtu 2 (1798.a.) ja 8 (1809-1814.a., arvatav arhitekt C.Engel).³²

Sargveres võis ehitustööde initsiaatoriks olla kuidugi ka Louise Magdalena ise või Heinrich Magnus v. Buddenbrock, Fürksi mõisa omanik (1760.a-st kui ta isa selle ostis ja tema nimele kirjutas), kes 1750.a. oli abiellunud Kaulbarside

²⁷ RAKA F.854, n.A3, sü.GI-18, l.141.

²⁸ RAKA F.854, n.2, sü.G I-11, l.20.

²⁹ H.Üprus, XVIII-XIX sajandi ehitusmälestised jutustavad Paidest ja maast tema ümber. - Paide rajoonis. Eesti NSV TA Kodu-uurimise komisjon. Tartu, 1972, lk.158.

³⁰ Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn, 1965, lk.325.

³¹ Samas, lk.323-324.

³² N.Holst. Beltenland. Berlin, 1943, S.110.

tütre Christina Louise'ga ja 1765.a. revisjoni andmeil nimetatud mõisa rentnikuks.³³ Valdusõigus jäi Kaulbarsi lesele kuni tema surmani 1774.a.

H.M.v.Buddenbrocki tütar Anna Auguste Louise v. Buddenbrock oli abiellunud kapten Friedrich v. Kurselliga (Kiska ja Watteli mõisate omanik), kes jätkas mõisa väljaehitamist. Pärski päris teine tütar - Elisabeth.

Edaspidi vahetuvad mõisaomanikud Sargveres veelgi kiiremini. Kellelgi ei paista olevat püsivamat huvi mõisa edasiarendamise vastu. Ehitustööd soikusid. Korduvalt oli mõis ostu-müügitehingute objektiks või välja renditud.

Järgmiseks valitsejannaks sai A.A.L.v.Buddenbrocki poolõde Henriette (abiellunud 1805.a. Magnus v. Drentelniga, omanikuna mainitud 1809.a., surnud 1838.a.), seejärel veel üks Buddenbrock - eelmise õde Christina Ulrika (abiellus Kahlen. Omanikuna mainitud 1816. ja 1818.a.). Pärast abiellumist 1818.a. kolis ta arvatavasti mehekodusse Ilse-nisse Liivimaal.³⁴

1827.a. leiame Sargverest Georg Heinrich v. Schillingi, algul rentnikuna, hiljem omandas mõisa ostu teel.³⁵ 1845.a. läks mõis, mille väärtust hinnati 58300 hõberubla-le (ilma inventarita),³⁶ jällegi müügile. Seekordseks valdajaks sai Katherina (Kitty) v. Baggehufwudt (sünd. Stackelberg), keda seal viimati mainitakse 1865.a.³⁷

³³ E.Schilling, S.117.

³⁴ E.Schilling, S.118.

³⁵ Samas.

³⁶ R.Uexküll. Verzeichnis der Rittergüter in Ehstland nebst einigen Statistischen Angaben. Reval, 1853, S.80.

³⁷ RAKA F.30, n.7, sü.742.

1869.a. müüdi mõis edasi Karl Riesenkaupffile.³⁸ Riesenkaupffide kätte jäigi ta kuni mõisate riigistamiseni 1919.a. Kuigi omanik elas ise Sargveres oli ta mõisa rahapuuduse tõttu välja rentinud. 1891-1913.a. oli rentnikuks Paul v. Grünewald.³⁹

Viimaseks omanikuks oli traditsiooniliselt jällegi naine - alates 1913.a-st Emmeline Stackelberg (K.Riesenkaupffi tütar), kes oli abiellunud Kiviloo paruniga ja elas sealses mõisas.⁴⁰ Sargverega tegelesid valitsejad. 1913.a. sai mõisavalitsejaks Rich. Pest,⁴¹ kes aga omaniku arvates raiskas liialt raha uuenduste peale ja oli seepärast sunnitud varsti lahkuma. Viimaseks valitsejaks oli Määrman.⁴²

b) Mõisa majandusest

Sargvere oli keskmise suuruse ja jõukusega mõis. Tal oli kaks küla - Nurmsi ja Mäeküla.

Nurmsis oli alaline asustus olemas juba 2.sajandi keskpaiku - seda on tõendanud arheoloogilised uuringud rajooni suurimas ja leiurikkemas tarendkalmes - Nurmsi Kirikumäel.⁴³ 18.sajandi lõpul oli ta 22 taluga⁴⁴ ridaküla, kus hooned olid grupeeritud korrapäraselt kahele poole külavahelist

³⁸ E.Schilling, S.118.

³⁹ E.Schilling, S.118; A.W.Kröger. Ehstländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1893/94. Riga, 1893, S.139.

⁴⁰ A.Richter. Baltische Verkehrs- und Adressbücher. III. Riga, 1913, S.128.

⁴¹ Samas.

⁴² ORKA, F.2424, n.1, sü.552, l.95.

⁴³ A.Vassar, lk.92.

⁴⁴ RAM F.70, n.1, sü.5, l.177; RAKA F.30, n.1, sü.3142, l.485.

teed, otsaga tee poole (vt. mõisa plaan fotolt 46).

1844.a. Eestimaa kaardil on talude arvuks märgitud isegi 25⁴⁵ - oli seega suuruselt kolmas-neljas küla Järvamaal.

Mäekülal oli ainult neli talu,⁴⁶ mis paiknesid hajali suure maantee ääres. Sama perioodi andmeil oli mõisas ka üks hajatalu - Rattasep v. Pattasaep.⁴⁷ Elukohti oli mõisamaal üldse 41,⁴⁸ meeshingi 149 ja naisi 138.⁴⁹ Suurem osa talusid pidi mõisale tegema 3-4 teopäeva (vastavalt 12 ja 12 talu), osa isegi kuus päeva nädalas (6 talu).⁵⁰ Hiljem kuue päevane koormis kadus (1840.a.) ja asendus valdavalt nelja päevasega.

Mõisa maad hindas omanik (Kursell) väga heaks.⁵¹ Seal ei olnud soid, rabasid ega muid majanduslikult kasutamiskõlbmatuid alasid. Pinnaseks oli vähese savisehuga must muld. Vaid heinamaad olid vihmastel aastatel halvad, kuival aga keskpärased.

Metsa vähesuse tõttu oli omaette probleemiks puude muretsemine.⁵² Talupojad said osa küttepuudest oma heina- ja karjamaadelt. Mõisal oli igal aastal õigus langetada 150 sülla pikkused puud Vodja mõisale kuuluvast Arro'st.

45 J.H.Schmidt. Generalkarte von Estland. Berlin, 1844.

46 RAM F.70, n.1, sü.5, l.137; RAKA F.30, n.1, sü.3142, l.485

47 RAM F.70, n.1, sü.5, l.137; RAKA F.30, n.1, sü.3150, l.12.

48 RAKA F.30, n.1, sü.3150, l.12.

49 RAM F.70, n.1, sü.5, l.137.

50 RAKA F.854, n.1, sü.1329, l.61.

51 RAKA F.30, n.1, sü.3150, l.12.

52 Samas

Metsamaterjali hankimise raskused sundisid tookordset mõisaomanikku v. Kurselli isegi kohtus käima.⁵³ Paide foogtikohus keelas tal 1798.a. suvel Paide linnas palkide kokkuostmise, et neid oma mõisa ehitustöödele saata, põhjendusega, et linnaelanikud ise oma majade ehitamiseks palke vajasid. Kursell võis neid hankida ka teistest mõisatest. Arvatavasti ehitati siis juurde majapidamishooneid, kuid milliseid, pole teada.

Puude kokkuhoiu tõttu ei põletatud mõisas ei lupja ega telliseid.⁵⁴ Paasi oli ümbruses vähe ja seegi halva kvaliteediga. Kohalike elanike mälestuste järgi toodi suuremate ehitustööde kivim Mündi mõisa paemurrust. Lina kasvatati ja töödeldi ainult oma vajadusteks. Hoolimata mõisa soodsast asendist ei peetud seal ka aastalaatu.

Talupoegade olukorda hindas mõisnik keskpäraseks, sest nad ei olevat olnud "küllaldaselt pehmed".⁵⁵

Juba 18.sajandi lõpul oli mõlemas külas kõrts. Veel kolmaski kõrts - Pajo-nimeline oli maantee ääres, Nurmsi kõrtsist veidi maad Tartu pool, kuid likvideeriti peagi, hiljemalt 1857.a.⁵⁶ Mäeküla ja Nurmsi kõrtsid esinevad ka 1878.a. Järvamaa kõrtside nimekirjas,⁵⁷ Mäeküla veel ka 1893.a. aadressraamatus.⁵⁸ Ilmselt suleti ta päris sajandi lõpul, nii nagu enamik Peetri kihelkonna kõrtse. Viinamüüki

⁵³ RAKA F.30, n.1, sü.3364.

⁵⁴ RAKA F.30, n.1, sü.3150, l.12-13.

⁵⁵ RAKA F.30, n.1, sü.3150, l.12.

⁵⁶ RAKA F.854, n.1, sü.381, l.9.

⁵⁷ RAKA F.854, n.1, sü.381, l.9.

⁵⁸ A.W.Kröger, S.139.

lubati seal taas 1923.aastast.⁵⁹ 1928.a. ehitati hoone
ümber meiereiks (aastaarv on märgitud viilule). Meiereina
funktsioneeris ta veel paarkümmend aastat tagasi.

Vahepeal oli kiiresti kasvanud mõisa talupoegade arv
- 1816.a. 170 mehelt 1834.a-ks 255-le ja 1852.a-ks 276-le.⁶⁰
Mõisa majanduselus olid aga kasvutendentsid vähemmärgatavad.

Talude päriksostmist pidasid talumehed mõisa uueks
pettuseks.⁶¹ Selle tõttu tulid seitse-kaheksa meest väljast,
ostsid seal esimesed kohad ja sundisid nii oma peremehi jä-
rele tegema. Et mõis oli võlgadega kaetud, ei olnud sisse-
maks suur (100 rubla).

19.sajandi lõpul andsid põhilise osa sissetulekutest
mõisa ammused monopoolsed taluallikad: viinapõletamine, tuu-
leveski, jahipidamine, kõrts.⁶² Ainsaks ajakohaseks uuendu-
seks oli tõulooma kasvatus (veised ja sead).

1913.a. aadressraamat nimetab lisaks meierei aastateo-
danguga 80.000 toopi piima, mis saadeti ümbertöötamiseks
Koiki.⁶³ Viinavabriku toorpiiritust (26.000 kraadi aastas)
puhastas Tallinna piiritusevabrikantide ühing Rosen & Co.

Pärast mõisa riigistamist läks viinavabrik kohalike
hallparunite kätte, kes, nagu kirjutas "Tallinna Tööline",
maksid töölistele nii madalaid palku nagu seda vaevalt mujal
ette tuli ega hoolinud ka töökaitse nõuetest.⁶⁴ See võimal-
das vabriku toodangut lühikese ajaga mitmekordistada (1928.a.
150.000 kraadini aastas).⁶⁵

⁵⁹ ORKA F.2424, n.1, sü.396, l.55.

⁶⁰ R.Uexkill, s.13.

⁶¹ R.Stakeby, l.94.

⁶² A.W.Kröger, s.139.

⁶³ A.Richter, s.128.

⁶⁴ Sargverest. - "Tallinna Tööline" 1922, nr.4.l.4.

⁶⁵ ORKA, F.2424, n.1, sü.396, l.58.

4. Ehituskirjeldus ja analüüs

a) Eksterjäär.

Mõisa peahoone asetseb Mäeküla-Koeru tee ääres. Seda lasevad juba kaugelt eemalt aimata üle lageda välja hästi nähtavad pargi kõrgete põlispuude tihedad võrad. Läbinud u. 100-120 meetrise sissesõiduallee, pööramegi kunagise härras-temaja ette. Hoone on paigutatud tagafassaadiga maantee poole. Tee ja ehituse vahelisele alale on kujundatud park.

Ehitus avaldab muljet eelkõige monumentaalse vormiga. Üldjoontes rahuliku kompositsiooniga kahekorruselist, sümmeetrilise ülesehitusega ristkülikukujulist hoonet aktsentseerivad nii esi- kui tagafassaadi kolmnurkviiludega lõpetatud 3-teljelised keskrisaliidid. Üldse on ehitusel 11 telge.

Ehituse kui terviku juures on täheldatud nii hilisbarokseid kui ka varaklassitsistlikke elemente. Hoolimata kohatisest baroksest raskepärasusest domineerib välisvormis rohkem klassitsistlik ideaal. Klassitsistlikku saledust annavad eriti tihedalt paigutatud esimese korruse akende vertikaalid, neljasambaline portikus ja kelpkatuse madalalt laugjas joon. Sisekujunduses ilaneb barokk ruumijaotuse ranges sümmeetrilisuses ja anfilaadsüsteemis. Viimistlustööd töid varaklassitsismi ka hoone sisse.

Praegu on hoone fassaad kaetud ühtlaselt valge lubjavarviga. Selle alt on kohati näha roosat ja helekollast. Õigem oleks värvida fassaad tonaalselt, nii nagu nähtub 1938.a.

fotolt (foto 1), see aitaks paremini esile tuua detaile ja üldise tösta ehituse ilmekust.

Vaevumärgatav on risaliitide eenduvus hoonest. Keskrisaliite aitavad rõhutada rusteeritud liseenid nurkadel.

Kõrgel alusel asuvaid portikuse paekivisambaid on mitmel korral ümber ehitatud, parandatud ja üle krohvitud. Seetõttu ei saa kapiteelide vormi primaarseks pidada.

Kummagi äärmise samba taga liibuvad vastu seina veel kaks veerandsammast (foto 8). Vaevalt olid nad kunagi kogu pikkuses rõdu toetamiseks välja ehitatud, selleks on akna ja liseeni vahe liiga kitsas. Isegi praeguses variandis ulatub neist väike osa näotult rusteeritud pinnale. Vasakpoolse samba kohale on müüri sisse kinnitatud kaks tugevat polti. Kas ei võinud nendega seotud olla sellistele alustele paigutatud kujud?

Üks põhjalikum sammaste ümberehitus toimus 1922.a.⁶⁶ Mäo vallanõukogu koosoleku protokollist 28.juunist 1922.a. võime lugeda, et pottsepp Tõnis Johanson tegi ettepaneku Sargvere algkooli trepil asuvad kivisambad "loodi ajada", sest nad on "kaarti vajunud" ja katust nende peale midu teha ei saa. Ta pidas tarvilikuks "need sambad enam jagu maha lõhkuda ja uuesti teha". Vallanõukogu otsustaski mainitud töö teha lasta ja T.Johansonile selle eest 1300 marka välja maksta.

Praegune sammastele toetav puitrõdu on projekteeritud VRV poolt 1973.a.⁶⁷ Vahepeal oli rõdu asendatud lihtsa variatusega. Esialgse rõdu kohta kindlad andmed puuduvad.

⁶⁶ ORKA P.2424, n.1, sü.312, l.67.

⁶⁷ A.Kukkur. Sargvere 8-klassilise kooli (mõisahoone) esikülje rõdu tööjoonised. 1973. VRV arhiiv P-1693.

Kõrgel terrassil asuva peaukseni viivad nüüdseks tublisti lagunenud kaarjad paekivist trepiastmed. Uks sobib oma mõõtmeilt esialgsesse vormi, kuid on vaieldamatult hilisema päritoluga (foto 13). Sellele viitavad uksetahvlite teravnurkseid sissemurdeid moodustavad raamid, mis on vastuolus kogu ehituse muus tiseritöös järjekindlalt läbiviidud voolava plastikaga. Mõnevõrra erinevalt on teostatud valgniku osa. Täpselt samasugune valgnik on Oti mõisahooneel Saaremaal (saksa k. Peudehof, 1950.a.).

Keskrisaliidi tähtsust hoone üldilmes rõhutavad ka valgniku kaar ja ukse kõrval olevad kaaraknad. Külgrisaliitidel on sama markeeritud ainult krohvraamistustega.

Külgrisaliitide eenduvus on veelgi minimaalsem. Tagafassaadil ongi nad hoopis ära jäetud, kuid esifassaadiga harmoonia saavutamiseks märgitsetud rusteeritud liseenidega. Peafassaadi külgrisaliite piiritlevad lihtsad pilastrid. Samas kaunistavad seinu kaks lameat petikrõdu (foto 9). Arvestades kogu ehituses ilmnevaid sümmeetria ja analoogia taotlusi (vt. näiteks samade osade kujundus tagafassaadil: foto 10) võime järeldada, et samalasadne rõdu (kugi mitte enam petik) pidi olema ka keskrisaliidil.

Kui üldiselt lõpetavad risaliitide aknaraamistusi tavalised lukukivid, siis esifassaadi külgrisaliitide ülemisi aknaid ehib hoopis rokokoostiliili lemmikmotiiv - orvand (foto 9). Hoone lõunapoolsel küljel on ta peaaegu hävinud.

Varem kaunistasid mõlemat külgrisaliiti ka katuse serval paiknenud atikad (foto 1 ja invent. plaanil). Kahjuks lammutati nad varisemisohhtlikkuse tõttu 1950. aastatel. Atikatel oli kindel arhitektuurne ülesanne - rõhutada külgrisaliite, visuaalselt pikendada pilastreid ja toetada muidu

väiksena tunduvad frontooni.

Horisontaalsed rütmi rõhutavad korruste vahel asuvad nelinurkse plaadi kujulised ükenes kaunistusliku ja kompositsiooni tasakaalustamise otstarbega pinnad. Aiapoolse osa risaliitidel järgivad nad ka kaarakende kuju.

Enamikul akendest on säilinud vanad hinged ja sepienurgikud (foto 16).

Kolmeteljelistel otsafassaadidel on aknajaotus tunduvalt harvem (foto 12). Tühja seinapinda kaunistavad pilastrid. Mõlemal pool keskteljel asub esikusse viiv uks. Uste kõrval olevad kaks akent on põhjapoolses otsas petikuteks ehitatud, lõunapoolses ainult üks aken. Lõunafassaadi pae-kivitrepi tugimüür on lagunemise tõttu astmeliselt plaatidega kaetud ja tugevalt krohvitud. Põhjapoolne betoontrepp on päris uus - ehitatud 1973.a. kõdunenud puutrepi ja sellele toetunud väikese palkoni asemele. Otsafassaadidelt avanevad ka sissepääsud keldrisse.

Tagafassaadi keskosas paikneb avar ja kõrge kiviterrass, mille massiivne trepp viib otse aeda (foto 11). Tugevalt kahjustatud paeplaatidest astmed kaeti hiljuti tsementmördi kihiga. Tugimüür on täiesti uus. Hilisema päritoluga on ka terrassi betoonpostidest piirdeaed. 19. sajandi lõpul mõisahoonetes üldiselt levinud puuveranda esines ka käsiteldava ehituse juures. See hõlmas tagafassaadi keskrisaliidi alumise korruse kogu terrassi ulatuses (foto 3). Veranda otsustati lammutada 1922.a.⁶⁸

Tagafassaadi soklikorruse aknad on juba 1911.a. fotol näha kinnimüüritutena (foto 3). Tundub, et hoone on ehitatudki pooleldi kellerdatuna.

⁶⁸ ORKA P.2424, n.1, sü.312, l.76.

Katus on üldjoontes säilitanud oma esialgse vormi. Harjal asetsevad neli sümmeetriliselt paigutatud korstnat. Vaid lõunapoolseim on hiljem ümber ehitatud. Katusekatte materjaliks oli algselt põletatud kivi, seejärel asendati laastkatusega ja 1973.a. roheliste eterniitplaatidega. Kindlasti tuleks taastada kivikatuse, mis äätkas tunduvalt kaasa hoone arhitektuursele mõjuvusele.

Varem katuseräästaid lõpetanud neljast lohepeakujulisest veesülitist on säilinud ainult väänlevate lilledena kujutatud puhtkaunistuslikud osad (fotod 14,15). Üllatav on kohata siin nii head maitset ja peent teostust.

Hoone katusealused punosad - laed, sarikad ja korstna pööningupealsed osad on kõige enam remonti vajanud. Viimati asendati katusekonstruktsioon, teise korruse ulatuslikult mädanenud ja varisemisohtrikke lagesid 1973.a. säilitusremondi ajal.

Katuse parandamisel 1927.a. avastatud sarikatel aastaarvud 1765 ja 1887.⁶⁹ Vanemad inimesed mäletanud veel, et 1887.a. pandud mõisahoonetele uus katus. Seega peaks esimene aastaarv olema ehitamise aasta. Kuid vaevalt, et hoone terve ulatuses sel ajal juba valmis oli. Siseruumide käsitluslaad näibki kuuluvat mõnevõrra hilisemasse aega.

b) Interjüör.

Kogu hoones on peaaegu täielikult säilinud algne ruumijaotus. Plaanilahenduse iseloomulikemaks jooneks on keldrist kuni teise korruseni ehitust läbiv anfilaadsüsteem kahe pika koridori näol. Ruumid on paigutatud sümmeetriliselt telgede ümber.

⁶⁹ R.Stakeby, 1.46.

Avaratesse silindervõlvidega keldiruumidesse (foto 17) pääseb trepialuse kaudu (ruum nr.8 invent. plaanil) vestibüülist vasakul, hoone otstest ja maja eest välistrepi kõrvalt.

Vestibüül on vaheseintega kolmeks jaotatud. Ühel pool on praegu rõivaste hoiuruum, mis ka algselt sama funktsiooni võis täita, teiselt poolt viib trepp ülemisele korrusele.

Anfilaadselt on ehitatud ka keskosa põiktelg. Vestibüülist pääseb söögisaali, sealt aiaterassile ja aeda. Saali edelanurgas asunud veel selle sajandi 20.aastatel puust keerdtrepp,⁷⁰ mille kaudu sai koheselt kolme ülemise korruse ruumi (nr.7, 9 ja 10). Laekaunistus puudub nimetatud kohalt, endise ukse asemele on ehitatud seinakapp.

Keskteljest paremale jääb kogu hoone laiust haarav peosaal. Parema tiiva lõpetavad kaks väikest võörastetuba. Vasemasse tiiba olid paigutatud köök ja muud majapidamisruumid. See oli mõisahoonetes küllaltki harva esinevaks nähtuseks, et majandus- ja esindusruumid ühele korrusele mahutati.

Kõige väärtuslikumateks interjööri osadeks on saalide peegelvõlvlagede stukkornamentika. Stiililiselt ei saa neid paigutada varasemasse aega kui päris 1770.aastate lõppu või tõenäolisemalt 1780.aastatesse (arvestades eriti peosaali).

Söögisaali lae kaunistuselementideks on keskel (lühtri asukohas) akantuslehtedest rosett, eemal kahekordne lameda profileeringuga karniis ja nurkades ovaalsed, ristuvate joontega läbilõigatud motiivid (fotod 18,19,21), mis eriti rokokoo^{ja} zopfstiili ajastu kunstis väga levinud olid. Nurka lõpetab väike orvand.

⁷⁰ Kausaegse kooliteenija E.Limbergi (s. 1905) andmeil.

Peosaali kujundus on veelgi rikkalikum. Keskosa akantusrosett sarnaneb üldjoontes kirjeldatule, kuid lehtede järjestus (vaheldumisi suur ja väike) on eelnevaga vastupidine (foto 24). Pidulikkust lisab ka õbluke väät roseti ümber. Samasugune väät lookleb ümber jäiga karniisi üle terve lae. Peamotiivile sekundeerivad kaks lopsakamat, keerdlehtedega akantuspärja (fotod 23,26). Nurkadesse ja otstesse on kontseentreeritud mitmekesisemaid elemente - pärgi, detailselt väljatöötatud puuviljafestoone jm. (fotod 25,29). Saali seintele ulatuvad paksu krohvi- ja värvikorruga kaetud robustsed girlandid (foto 28) on kas hilisem töö või korduvate parandustööde tulemus. Kuigi ka terve kompositsiooni kohta ei saa öelda, et see oleks kunstiliselt lahenduselt või stakitöötluselt eriti silmapaistev. Laekaunistused on rohkem hinnatavad oma vanuse ja originaalsuse tõttu. Kahtlemata on kõikide detailide loetavusele mõjunud sagedased lupjamised ja värvimised. T.Johanson oli lae kord isegi kirjuks värvinud. Edaspidi tuleks hoones teostatavate tööde kavas kindlasti ette näha ka laekaunistuste korralik väljapuhastamine ja viigastatud kohtade parandamine.

Nii saalides kui ka mujal on säilinud algsed, lihtsa, kuid meeldivalt mõjuva sujuva profileeringuga ukсед (fotod 34,35,37). Osadel tiibustest ka samalaadsed palestikud, akendel luugid ja lambrii. Mõnedel ustel on veel alles oinasarvsepishinged - majapidamisruumi (nr.5) sügaval seinakapil (foto 38) ja elutoa (nr.12) uktsel (foto 40).

Peasaali parkettpõrand sai tugevalt kahjustada 1917.a. revolutsioonisündmuste käigus. Praegu on põrand kaetud tavaliste laudadega. Algne tundub olevat esiku kiviparkett.

Ahjud on täielikult hävinud. Säilinud on ainult ahjukohti tähistavad tähjad ümberkaarsed nišid. Veel 1920.a. oli hoones olnud 16 ahju,⁷¹ kuid enamasti juba siis peaaegu lagunenud. J.Limbergi järgi olnud ahjud valgetest kividest, osalt kolmnurkse kujuga ja ilma märgatavate dekoratiivsete kaunistusteta. Ka mäletab ta mõisasegsest sisustusest ratastega sohvasid ja musti ümmargusi laudu.

Teisele korrusele, mis on õieti mezzanino, juhib vestibüülist vasakul, ebanugavast kitsast ruumist algav peatrepp. Peatrepi tagasihoidlik paigutus, mis üldiselt on vastuolus ehitusperioodil kehtinud maksimaalset esinduslikkust taotlevate reeglitega, on antud juhul täiesti põhjendatud ja mõistatav.

Trepp ehitati paraadlikult välja siis, kui ta juhtis külalisi ülakorral (=peakorral) asuvasse saalidesse. Vaadeldaval juhul on mõlemad saalid esimesel korrusel. Pääs teise korruse elu- ja magamisruumidesse oli mõeldud peamiselt pererahva jaoks. Silmatorkava paigutusega lai trepp oleks ainult rikkunud hoones valitsevat funktsionaalset selgust. Ülevale olid küll ehitatud ka mõned salongid ja kamina-ruum, kuid neisse mindi pidulikel juhtudel söögisaalis olnud uhke keerdtrepi kaudu.

Trepi tagasihoidliku asendiga on korrelatsioonis asjalikult lihtne kujundus. Puidust saetud massiivse võitu, silmu-seid moodustava paelornamendiga trepivõre on väga iseloomulik saksa varaklassitsismile ja esineb ka paljudes meie 18.sajandi lõpu mõisahoonetes (näit. põhimõtteliselt samalaadsed võred on Ääsmäe ja Seidla härrastemajades. Täpselt samasugune Sargverele lähedal asuvas historitsistlikus Laupa mõisahoones)

⁷¹ ORKA P.2424, n.1, sü.32, l.237.

Tähelepanuväärne on võre põhikujundi sarnasus fassaadil oleva petikrõdu omaga (vrdl. fotod 9, 32), mis peaks viitama mõlema enam-vähem üheaegsele valmistamisajale. Terve barjääri kujunduslaad on ühtne uste ja akende laadiga (vrdl. näiteks barjääri ja uste tahvleid ning lambriid). Seega peaksid siseruumide puitosad kuuluma ühte ehitusperioodi ja võib-olla olema valmistatud ka ühe meistri poolt.

Teise korruse ruumid korrespondeeruvad peasega täpselt esimese korruse ruumidele. Saalipealne ruum on jaotatud vaheseinaga kaheks. Seal olid asunud viimase mõisaproua toad. Ruumide madalust kompenseerib sinise vestibüüli svarus.

Ruumi nr.7 põhjaseina on paigutatud üleminekustiilne seinakapp (foto 39), mis sarnaneb Tartus Võimla t.2 asuva barokkhoone portaalile (ehitatud enne 1775.a.).⁷² Kui viimane on ilmsete baroksete tunnustega (lopsakas voluutidega mürdiviil, paisutatud uksetahvlid jne.), siis mõisahoone kapp on tunduvalt kuivem ja rangem, pigem varaklassitsistlik kui barokne.

Ka ülemisel korrusel on suures ulatuses säilinud seinu kattév madal lambrii. Põranded on laiadest laudadest salapalkadel.

Kogu ehituses võis märgata varaklassitsistlike elementide ülekaalu.

Seega võivad aastarvud 1762 või 1765 olla ainult daatumiks, mil valmis hoone põhikehand. Seejärel jäi ehitus kas pooleli (usutatavam variant) või otsustati peagi ümber ehitada.

⁷² H.Üprus, lk.158.

Ehitus valmis lõplikult (s.t. sellise viimistlusega nagu praegu nähtub) u. 1770.aastate lõpul või 1780.aastate algul. Seda näib kinnitavat ka Hupeli ütlus 1782.a. ilmunud raamatust: "Der Hof dessen Wohnhaus neuerlich von Stein gantz hübsch erbaut wurde..."⁷³

* * *

Kokkuvõtte tooksime veel eraldi välja mõisahoonete arhitektuurilise väärtuse põhimomendid.

Tähelepanuväärseim on fakt, et hoone on terviklikult (välja arvatud üksikud vähetähtsad detailid) säilitanud nii seest kui väljast oma 18.sajandi ilme. See on võrdlemisi haruldane. Meie mõisahoonete enamik on pidanud läbi tegema mitmeid põhjalikke moderniseerimisprotsesse. Siinpuhul on nähtavasti omajagu rolli mänginud asjaolu, et vaadeldaval mõisal puudus püsiv omenik, ta ei kuulunud pikemat aega ühelegi suguvõsale. Juhuslikul mõisnikul aga ei olnud otstarbekas oma kapitali härrastemaja ümberehitusse investeerida.

Väga suur tähtsus on algse plaanilahenduse peaaegu täpsel säilivusel. Ruumijaotuse primaarsusele viitavad eelkõige 18.sajandi hoonete iseloomulik range sümmeetrilisus ja anfilaadüsteem ruumide paigutamisel, samuti ühtlases stiilis teostatud ukсед, akende kujundus, lambrii jt. puitosad.

Terviklikult on alles saalide lagede stukkkompositsioonid, mida ei saa küll lugeda kunstiliselt tasemelt parimate näidete hulka, kuid annavad hea ettekujutuse ajajärgule omaest ornamentaalsest stiilist ja tolleaegse mõisahoonete kaunistusprintsipiidest.

Väga väärtuslikud on haruldased veesülitid. Säilitamist väärivad ka muud samasugused sepsidetailid (akende-uste hinged, nurgikud jne.).

73 A.W.Hupel, S.515.

5. Kõrvalhooned.

Vanimad teated majapidamishoonete kohta saame 18. sajandi lõpukümnendil mõisa poolt koostatud ankeetvastusest maaomõõtja S. Dobermanni Eestimaa mõisate topograafilistele kirjeldustele.⁷⁴ Nimetatud on kahte puust häärberit, milledest üks on peasegu täiesti lagunenu, kahte hobusetalli, kahte viljaaita ja rehehoonet. Viimane oli ehitatud ühe katuse alla kivist viljaküüniga (Kornscheune). Kivihooneist on tähelepanuväärseim nelinurkne suletud karjahoov. Ka pesuköök ja üks viljaait olid kiviehitused. Kokku lugedes saame 10 kõrvalhoonet.

Umbes pool sajandit hiljem - 1840. aastate mõisaplaanidelt (fotod 46-47) on näha 11 hoonet. Ehkki summaarne arv ei ole oluliselt muutunud, ei klapi hoonete jaotus ehitusmaterjali järgi. (Puit ja kiviehitised on 1842. a. plaanil erinevalt tähistatud.)

Karjakastell on millegipärast märgitud puhoonena.

Härrastemajast põhja poole jäävad ridamisi üks kivi ja kolm puithoonet, millede tollane otstarve on teadmata. Täni on seal säilinud väikese kivist viljaaida varemed.⁷⁵ See on kindlalt hilisem ehitus, sest tema kirde-edela asend ei sobi ühegi plaanil toodud hoone asendiga.

Veel 1930. aastail oli mõisa peahoone põhjaotsa vastas (vt. foto 47 - identne seal märgitud hoonega?) nn. Piusõisa maja. Rahvapärimuse järgi olevat see toodud Piometsa nimeli-

⁷⁴ RAKA P.30, n.1, sü.3153, 1.12-13.

⁷⁵ U.Hermann. Särivere mõisa asendiplaan, 1977. VRV arhiiv P-3071.

sest mõisast ja sealt ka oma nime saanud. Viimati elasid selles suures (vundamendi rusu annab ettekujutuse laiusest⁷⁶) puithoones mõisavalitseja ja 1920. aastail algkooli õpetajad. Samas võis olla sobiv koht häärberitele (plaanil olevad hooned?). Praeguseini on osaliselt säilinud maakivisillutisega tee ja saareallee.

Puidust kõrvalhooned flankeerisid härrastemaja ka lõunast. 20. sajandi algul olid seal ühe pika katuse all sõiduhobustetall, tõllakuur (mida kool hiljem puukuurina kasutas) ja hoone otsas peretuba.⁷⁷ Vanale vundamendile on ehitatud kolhoosi garaaž. Kirde poole üle tee jäi kerge vankrikuuri ehitus, nüüdseks jälgi jätmatult lammutatud.

Karjahoovi hoonestuse moodustasid viimastel andmetel tööhobuste, sälgude, nuumhäregade tallid ja lehmalaud. Põhjakülge piiranud hoone oli hävinud, seevastu oli hoovi keskele ehitatud küün, nii et kogu kompleks meenutas mõisa peahoone suunas avatud E-tähe kuju.

Alles on sealaut, mis oli paigutatud vahetult karjahoovi taha. Veidi eemal põllul asetses mõisa suurim rehehoone. Ka ülejäänud kolm rehte olid põldudele laiali laotatud. Väikseim, otsaga härrastemaja poole suunatud hoone on säilinud.

Üle maantee, mõisasüdamesse toova allee vastas on plaanil näha kaks väiksemat ehitist ja nelinurkne tiik nende vahel (foto 47). Nüüdseks on tiik kuivanud, kuid tema kunagine kuju on ka praegu hästi jälgitav. Tiigitaguseks ehitiseks oli

⁷⁶ U.Hermann. Särgvere mõisa asendiplaan, 1977. VRV arhiiv P-3071.

⁷⁷ ORKA P.2424, n.1, sü.94, l.220.

sepapada (kohta tähistab praegu väheldane kivihunnik). Teise hoone laskis K. Riesenkauff 1888. a. Kubermanguvalitsuse ehitusosakonnas kinnitatud plaanide järele viinavabrikuks ehitada.⁷⁸ See oli suur kahekorruseline hoone, mille pika korstna pooled kivid - silikaatkivid olevat Soomest kohale tellitud (foto 43). Algne välimus on veel osalt aimatav tagafassaadil - säilinud on punastest tellistest aknasillused põhihoonel ja selle põhjapoolses otsas olnud maakividest väikese põikhoone varemed. Mõnikümmend aastat tagasi ehitati viinavabrik ümber kolhoosi väietisehoidlaks.

Nimetatud hoonete tagust maad kasutati 19. sajandi algul karjakooplina. Plaanil on näha veega täitunud kraavid ja loomade joogikoht.

Viinavabrikust loodesse oli 19. sajandi teisel poolel ehitatud kupja puidust elamu ja sellest läände, otsaga tee poole ühe kiviehitusena peretuba, antvärkide aidad, tislari töötuba jms. - kõik hävinud.

Ainsa enam-vähem algse välimusega hoonena on mõisasüdamel alles väike lihaait, asukohaga mõisa pargis, köögibloki poolse tiiva läheduses (fotod 40, 41). Kenad on paekivisillused ja vana haraline sepiatrell. Kahjuks on stiilset hoonet pikendatud sobimatu puukruuriga.

Jääkeldri asukoht oli pargi taga, praeguse siloaugu kohal.

Kunagisest kolmest kõrtsist on, ehkki tunduvalt ümber ehitatud kujul, säilinud ainult Mäeküla.

Mäeküla ja mõisa keskuse vahel asuvale kiinkale - nn. Pukimäele oli 19. sajandil ehitatud neli mõisa moonakate maja (igas elas 4 perekonda). Üks hoone on veel alles. Samas lähedal on ka mõisa paekividest tuuleveski ase. Nurmsi külas oli puust veski.

⁷⁸ RAKA F.33, n.3, sü.1798, l.1.

6. Park.

18. sajandi mõisapargid rajati üheaegselt peahoonega ja moodustasid nendega lahutamatu ansambli. See ilmneb ka vaadeldava pargi puhul.

Nii kui härrastemajagi, on ka park planeeritud algselt baroksena, s.t. regulaarstiilis. Veel praegugi on hästi aimatavad esialgu pargikujunduses domineerinud arhitektuurised vormid - ringikujuline muruparter hoone taga, sümmeetriliselt paigutatud sirged puudeallee ja pöösaste read, kunstlikult moodustatud terrassid, mis langevad maantee suunas. Veel 1842.a. valmistatud plaanil on need tunnused näha (foto 47). Sügavemas osas regulaarsus kaob. Juhuslikult paigutatud puudegrupid annavad pargile 18. sajandi lõpul koos varaklassitsismiga valitsema pääsenud looduslikus stiilis pargi ilme.

Pargi suuruseks on 4,8 ha.

Puiestiku põhiosa moodustavad meie levinumad puuliigid - saared, tammed, pärnad, vahtrad. Eriti rohkesti kasvab pargis saari, millest jämedaima (nn. Sargvere saare) tüve ümbermõõt on 5,42 m ja kõrgus 30 m.⁷⁹ Saar asub pargi põhjaosas vastu viljapuuaeda.

Härrastemajja viiv puiestee, mis piirab pargi lõunakülge, on komplekteeritud peamiselt tammedest (foto 44). Tammeallee ja tara vahel lookleb jalutustee. Paekivitara kulges varem ka piki pargi ida- ja läänekülge. Nüüd on viimane täiesti lage. Kaitseks maanteetolmu, -müra ja külmade tuulte vastu tuleks sinna kindlasti istutada oskuslikult paigu-

⁷⁹ H. Joonuks, Paide rajoon. Tallinn 1973, lk. 32.

tatud põõsarühmi. Samas võiks kaotada ka mõtlematult rajatud jalgteed koolimajast bussipeatuseni.

Mõisa rohtaed oli rajatud pargi põhjaossa. Veel 20. sajandi algul olnud mõisal u. 300 õunapuud, kuid suurem osa hukkus 1939/1940. a. erakordselt külma talve tõttu ja raiuti seejärel maha. Teistest vanadest viljapuudest on alles üksikuid kreegipuid.

Kasvuhoone ase on pargi loodenurgas. Olemas oli ta juba 19. saj. algupoolel.

Veekogusid ei ole rohkem teada peale juba nimetatud tiigi, mis asus väljaspool parki.

Mõisahoone peafassaadi ees on hästi säilinud ringtee. Selle muruplatsi kasutab kool praegu mänguväljakuna.

Kohaliku suulise traditsiooni järgi olevat parki maetud üks mõisaomanikest -- "punane härra",⁸⁰ (nii nimetatud teda punase habeme pärast). Härra lasknud enda kõrvale panna ka oma raudrüü ja valge hobuse. Seepärast on matmiskohta nimetatud ka valge hobuse hauaks. Mees olnud mõisas enne Riesenkampffe.

⁸⁰ R. Stakeby, lk. 58.

E. Ehatamm
/E. Ehatamm./

7. Kasutatud allikmaterjalid ja kirjandus

I Publitseerimata allikad

a) arhiivimaterjalid

ORKA - fond 2424.

RAKA - fondid 1, 30, 33, 854.

RAM - fondid 12, 70, 96.

b) käsit kirjalised uurimused

U.Hermann. Särvere mõisa asendiplaan, 1977, VRV arhiiv P-3071.

A.Kukkur. Särvere 8-klassilise kooli (mõisahooned) esikülje röödu tööjoonised, 1973, VRV arhiiv P-1693.

R.Stakeby. Järva-Petri kihelkonna aruanne, 1929. TA Fr.R.Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum.

II Trükitud materjalid

1. Arbusow, L., Bauer, A. Heinrichi Chronicon Livoniae. Hannoveriae, 1955.
2. Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, Bd.VII, Reval, 1910.
3. Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710-1960. Bölen, 1970.
4. Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn, 1965.
5. ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja nr.1 (423), 4.jaan. 1974.
6. Hagemeister, H. Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands. Bd.I. Riga, 1836.

7. Holst, N. Baltenland. Berlin, 1943.
8. Hupel, A.W. Topographische Nachrichten von Lief- und
Ehstland, Bd.III. Riga, 1782.
9. Johansen, P. Die Estlandliste der Liber Census Danicae.
Kopenhagen, 1933.
10. Joonuks, H. Paide rajoon. Tallinn, 1973.
11. Kas tunnend maad? Tallinn, 1966.
12. Kröger, A.W. Ehstländisches Verkehrs- und Adressbuch für
1893/94. Riga, 1893.
13. Pabst, E., Toll, R. Ehst- und Livländische Brieflade.
Bd.III. Riga, 1913.
14. Paucker, C.J. Ehstlands Landgüter und deren Besitzer zur
Zeit der Schwed. Herrschaft. Bd.I. Reval,
1847.
15. Richter, A. Baltische Verkehrs- u. Adressbücher. Bd.III.
Riga, 1913.
16. Sargverest - "Tallinna Tööline" 1922, nr.4.
17. Schilling, E. Ein Beitrag zur Güter- und Familiengeschichte
Estlands. Hannover, 1970.
18. Schmidt, J.H. Generalkarte von Ehstland. Berlin, 1844.
19. Stackelberg, O.M. Genealogisches Handbuch der estländischen
Ritterschaft. Bd.I. Görlitz.
20. Uexküll, R. Verzeichnis der Rittergüter in Ehstland nebst
einigen Statistischen Angaben. Reval, 1853.
21. Ungern-Sternberg, P. Materialien zur Gütergeschichte Jer-
wens. Reval, 1912.
22. Vassar, A. Paide rajooni vanimast ajaloost (kuni 13.sajen-
di alguseni). - Paide rajoonis, Tartu, 1972.
23. Uprus, H. 18-19.sajandi ehitusmälestised jutustavad Pai-
dest ja maast tema ümber. - Paide rajoonis.
Tartu, 1972.

8. Fotoillustratsioonide nimestik

1. Esifassaad. 1938.a. Rebro: REM 887:864 F-17253
2. Esifassaad. 1960.aastate algus. Rebro: RAM F.16265 N-17252/3
3. Tagafassaad. 1911.a. Rebro: RAM F.96, n.1, sli.46 F-17254
4. Tagafassaad. 1938.a. Rebro: REM 887:865 F-17255
5. Tagafassaad. 1960.aastate algus. Rebro: RAM F.16266 N-17252/2
6. Joonistus Alexander v. Esseni ja ta abikaasa hauakivist. Rebro: REM 889:278 N-43000/3 F-17256
7. Esifassaad 1977.a. N-17232
8. Osa esifassaadist N-17233/2
9. Esifassaadi põhjapoolne külgrisaliit N-17234/1
10. Tagafassaad N-17235/1
11. Tagafassaadi keskrisaliit N-17234/3
12. Lõunapoolne otsafassaad N-17234/2
13. Pesuks N-17236
14. Veesüliti. Rebro: RAM F.16268 N-17252/1
15. Veesüliti N-17235/2
16. Esifassaadi akna hing ja nurgik N-17233/1
17. Keldriruumi võlvid N-17237
18. Vaade sõõgisaali laele lõunast N-17238/1
19. Vaade sõõgisaali laele kagust N-17239
20. Sõõgisaali lae keskne stukk-rosett N-17240

21. Sõugisaali lae nurga stukk-kaunistus N-17241
22. Vaade peosaali laele läänest N-17243
23. Vaade peosaali laele kagust N-17242/3
24. Peosaali lae keskne stukk-rosett N-17242/2
25. Osa peosaali lae kujundusest (vaade idast) N-17244/2
26. Peosaali lae stukk-rosett N-17242/1
27. Osa peosaali lae kujundusest (vaade edelast) N-17245/1
28. Osa peosaali lae kujundusest (vaade lõunast) N-17245/2
29. Peosaali lae nurga kujundus N-17244/3
30. Osa peatrepiist N-17244/1
31. Osa peatrepiist N-17246/1
32. Trepiõõre teisel korrusel (vaade läänest) N-17246/2
33. Trepiõõre (vaade kirdest) N-17247/2
34. Peosaali uks N-17248/3
35. Peosaali uks N-17249
36. Sõugisaali aken N-17248/2
37. Uks hoone lõunatiivast N-17248/1
38. Majapidamisruumi seinakapp N-17250/2
39. Seinakapp ülakorrusel. Repro: RAM F.16267 N-17252/4
40. Vaade ülakorruse uksele ja pööningu trepile N-17247/1
41. Pargis asuv endine mõisa lihaait (vaade kagust) N-17250/1
42. Aida otsavaade (põhjast) N-17235/3
43. Mõisa viinavabrik 1911.a. Repro: RAM F.96,
n.l, sü.46. N-43000/2
F-17257

44. Pargi peaallee N-17251
45. Mõisa situatsiooniplaan 1840.aastatest.
Repro: RAKA F.854, n.4, sü.569. F-17258
46. Osa samast situatsiooniplaanist F-17259
47. Osa mõisa situatsiooniplaanist. 1842.a.
Valmistatud G.M.Gnadebergi poolt.
Repro: RAKA F.854, n.4(A-5), sü.GV-235 F-17260

Märkus: Fotoreproduksioonid nr.1, 4 ja 6 on teinud Eesti NSV Riikliku Etnograafiamuseumi fotograaf Jüri Karm. Fotoreproduksioonid nr.3 ja 43 Eesti NSV Riikliku Ajaloomuseumi Schmidt'i kogust (F.96) VRV fotograaf V.Rinaldo.

Fotod nr.2, 5, 14 ja 39 fotograaf A.Alla valmistatud fotodest ja samuti kõik ülejäänud fotod on teinud VRV fotograaf P.Koppel 1977.a. septembris.

Koostanud: *J. Ehatamm*
/E. Ehatamm./

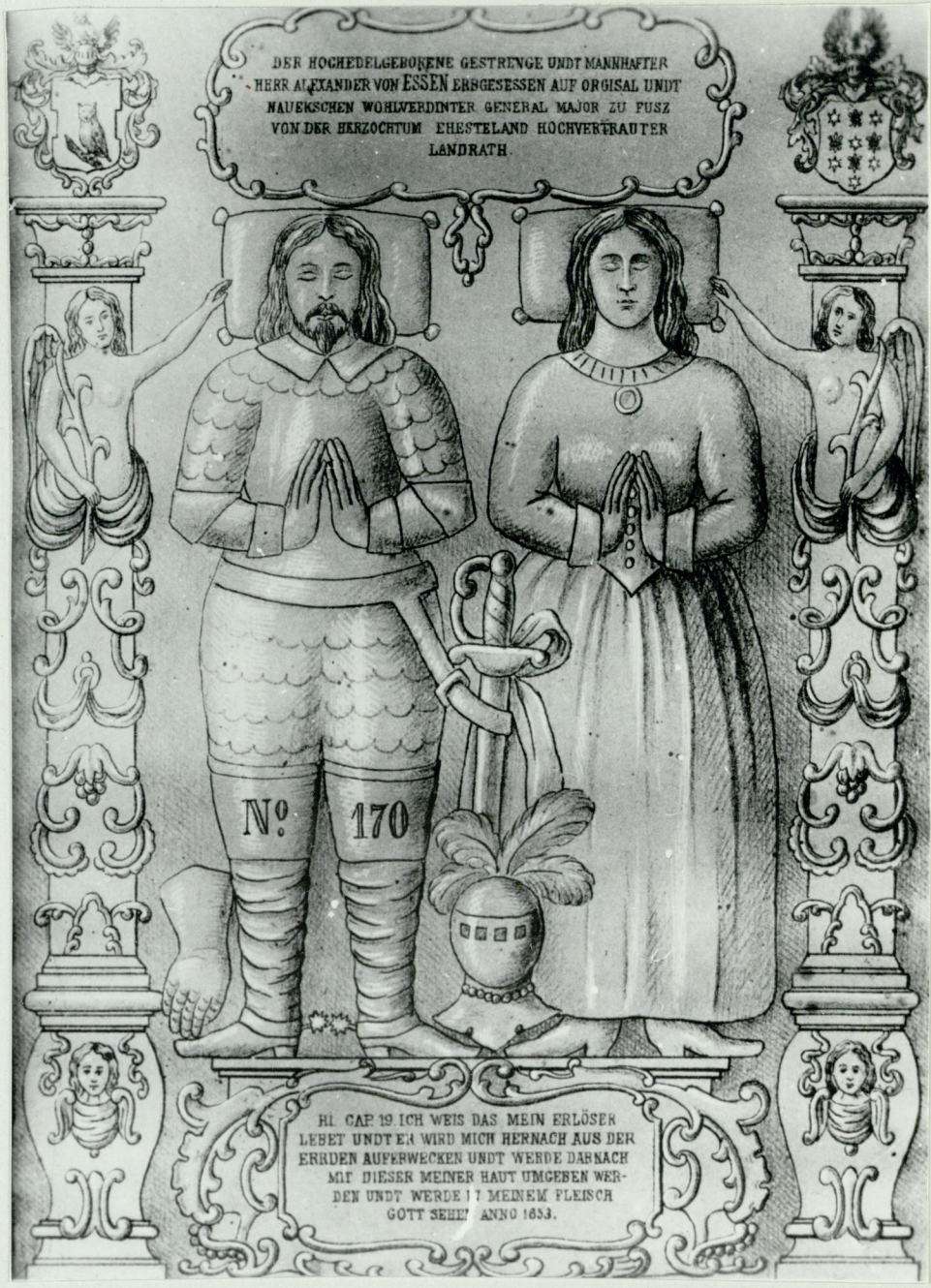

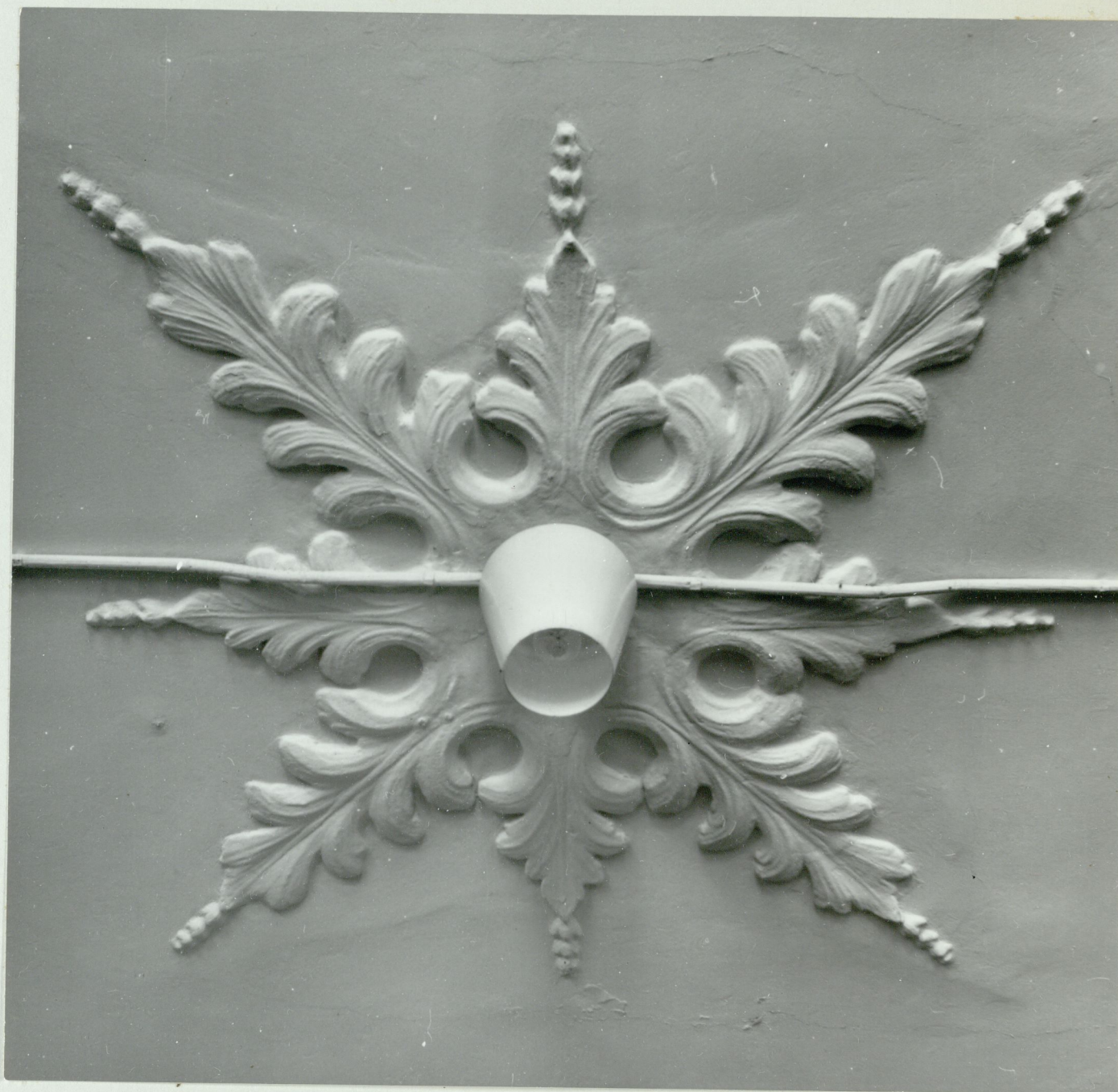

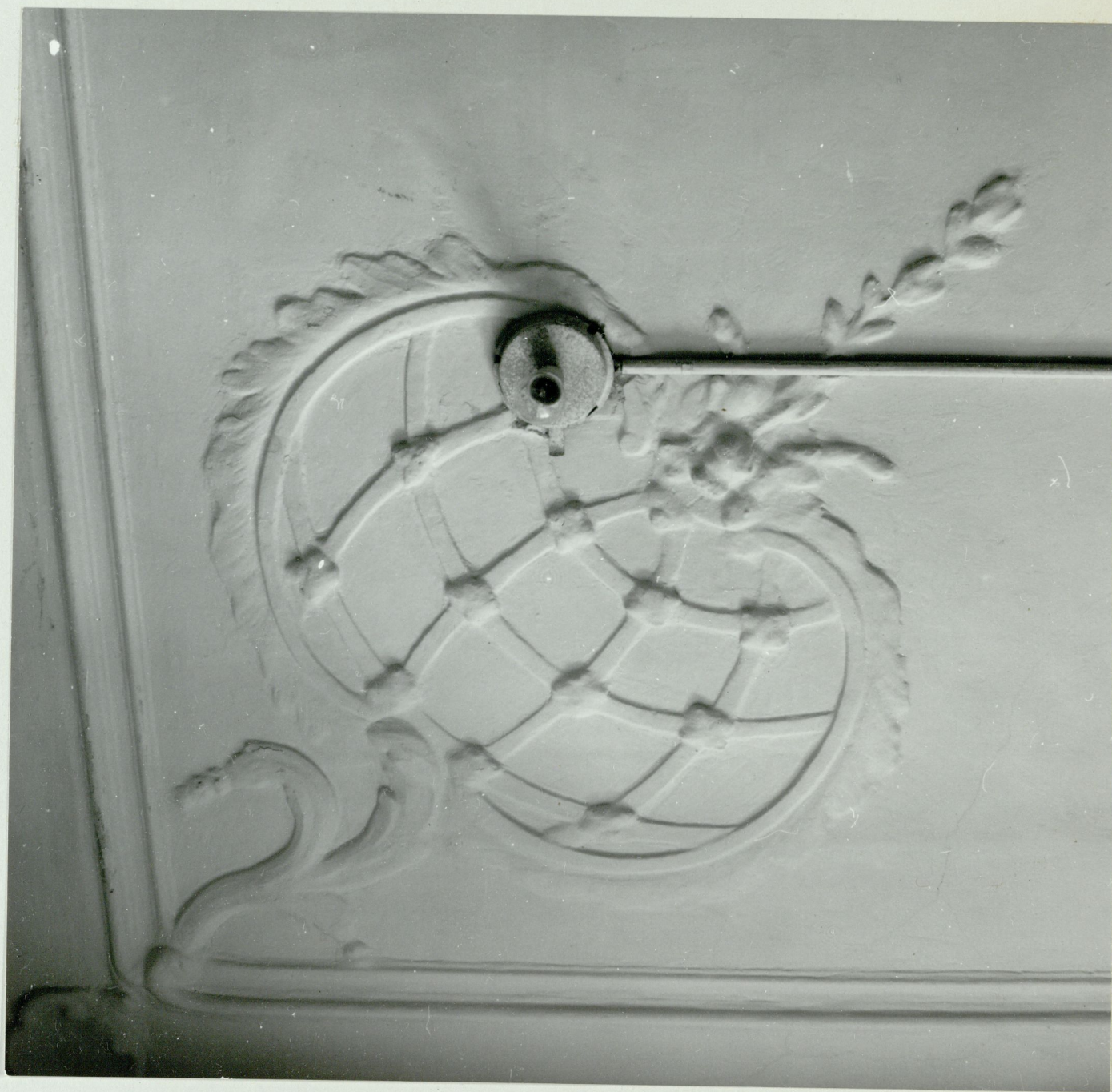

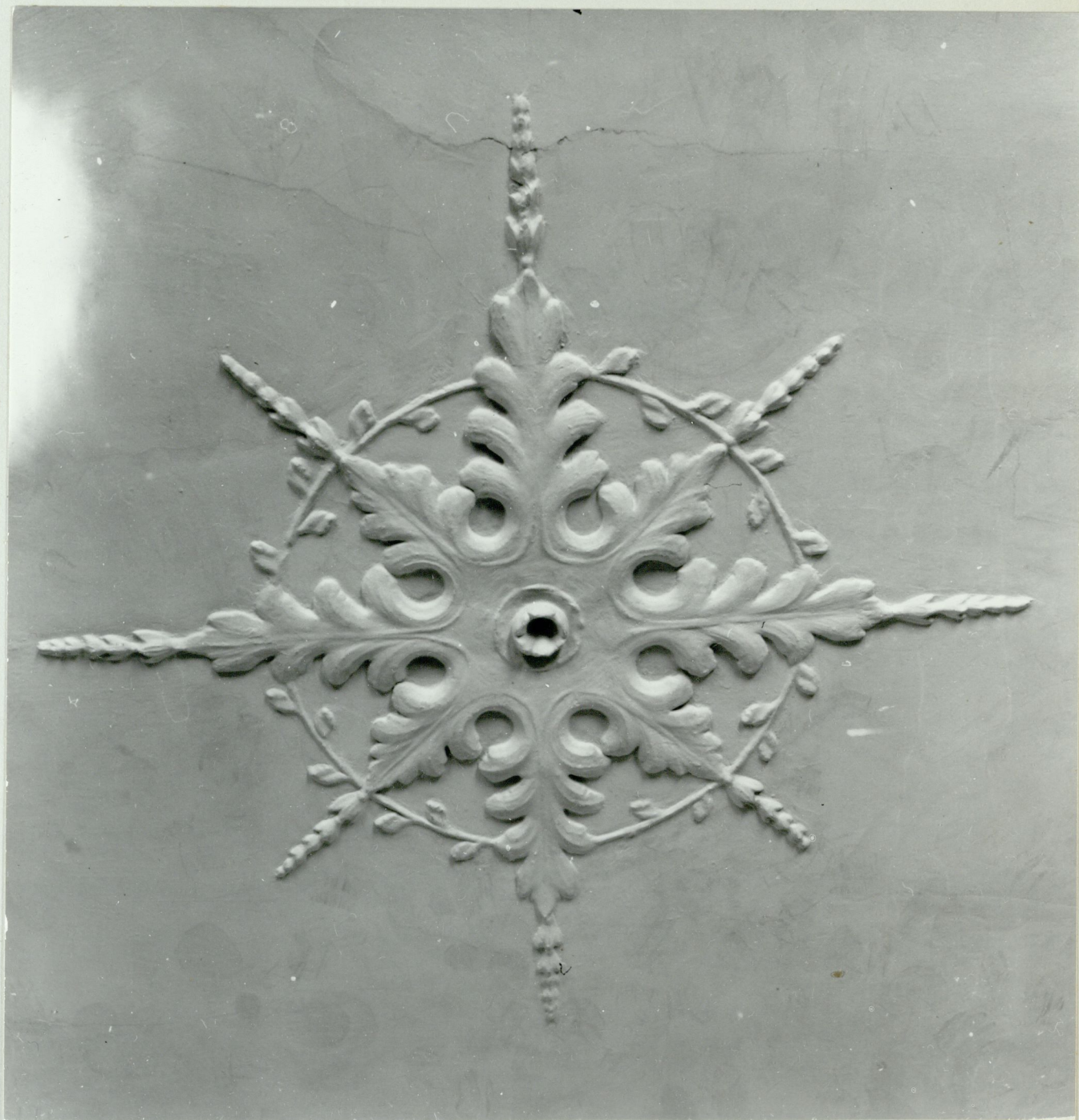

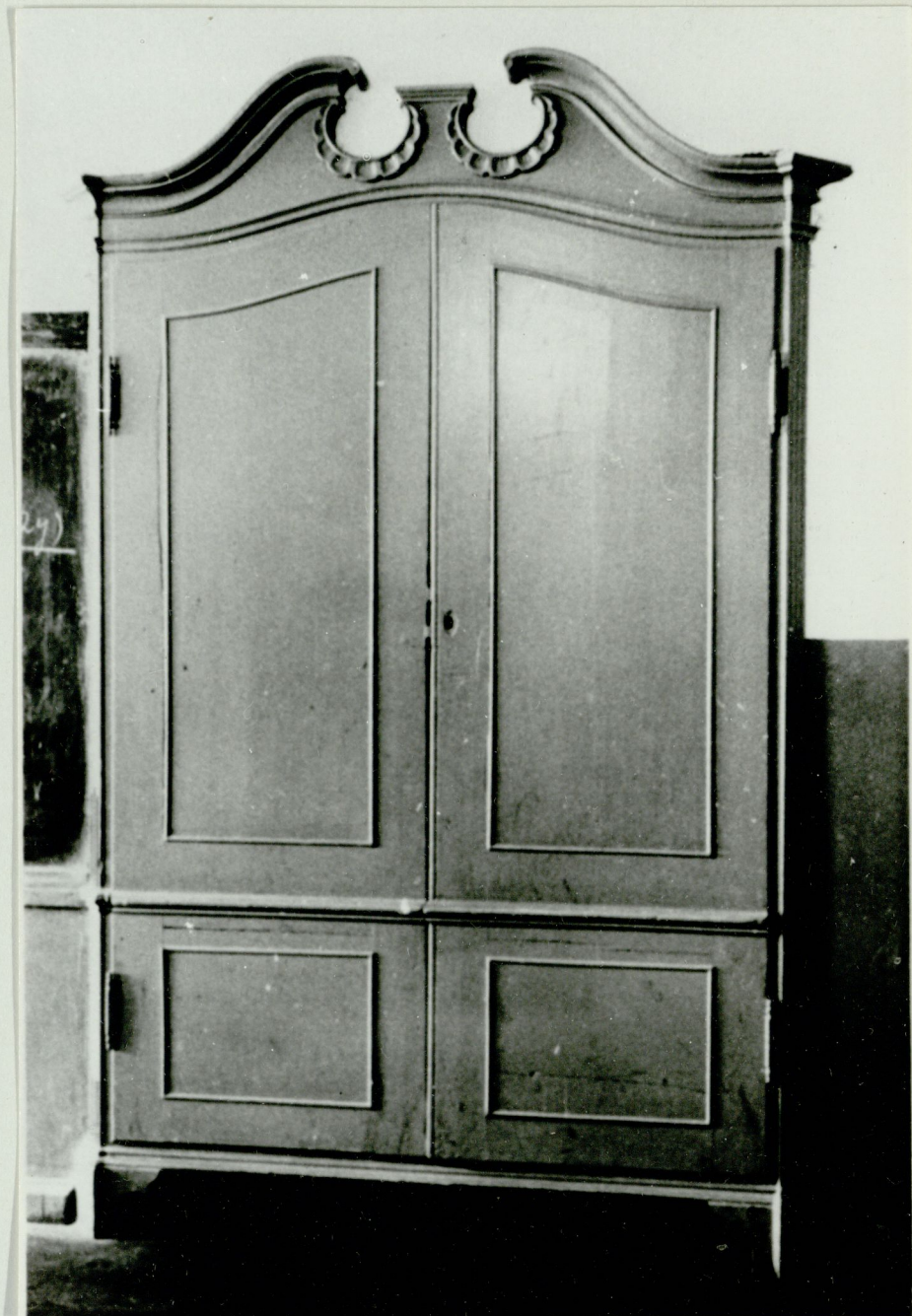

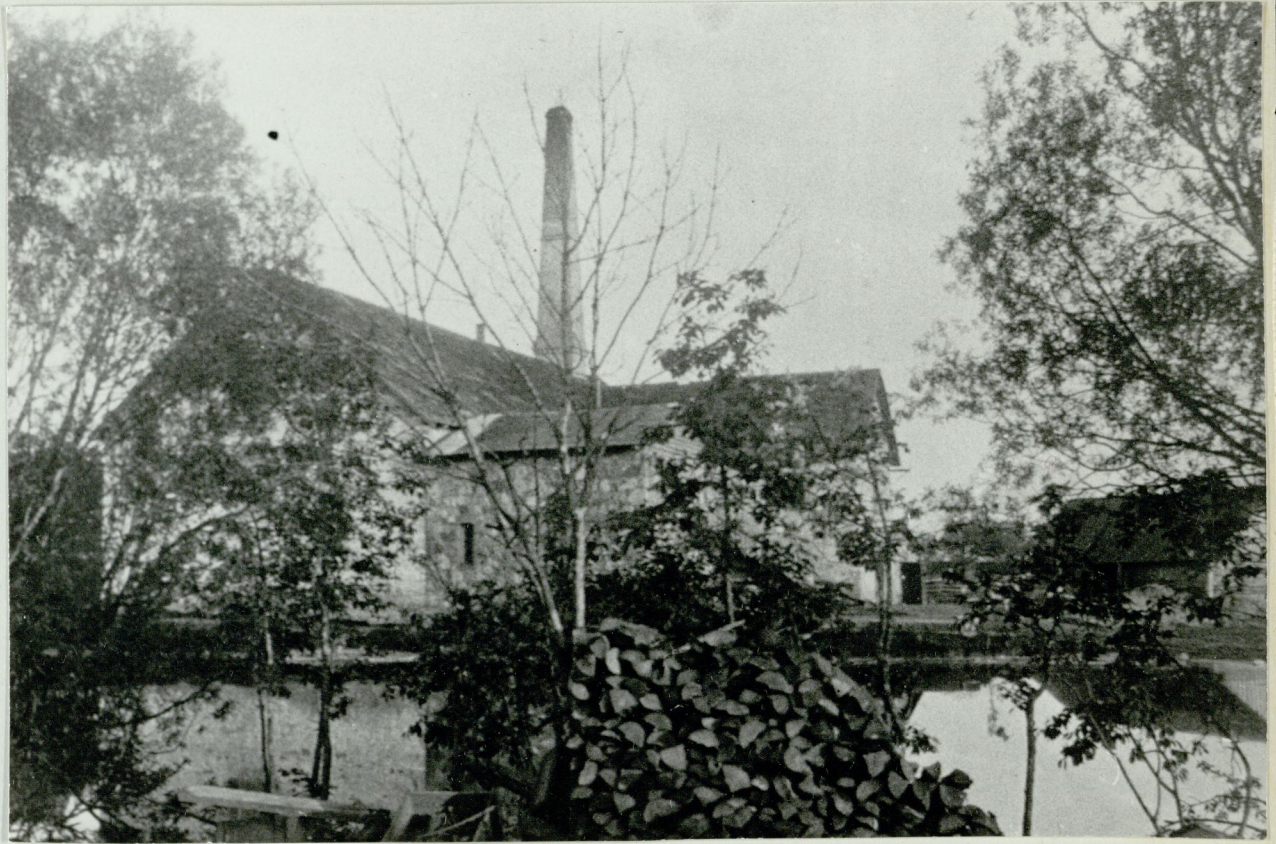

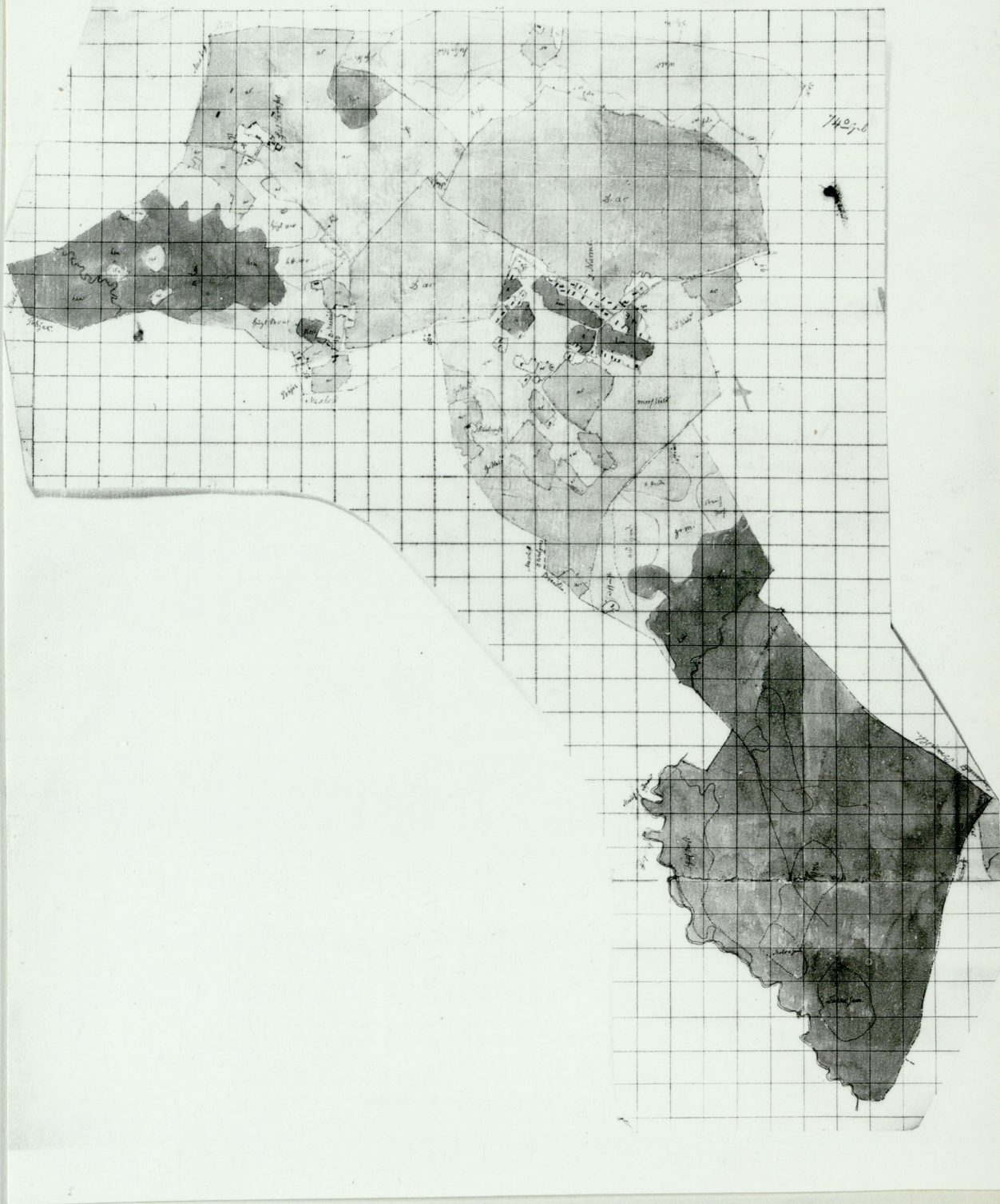
ALONASSID
I - III

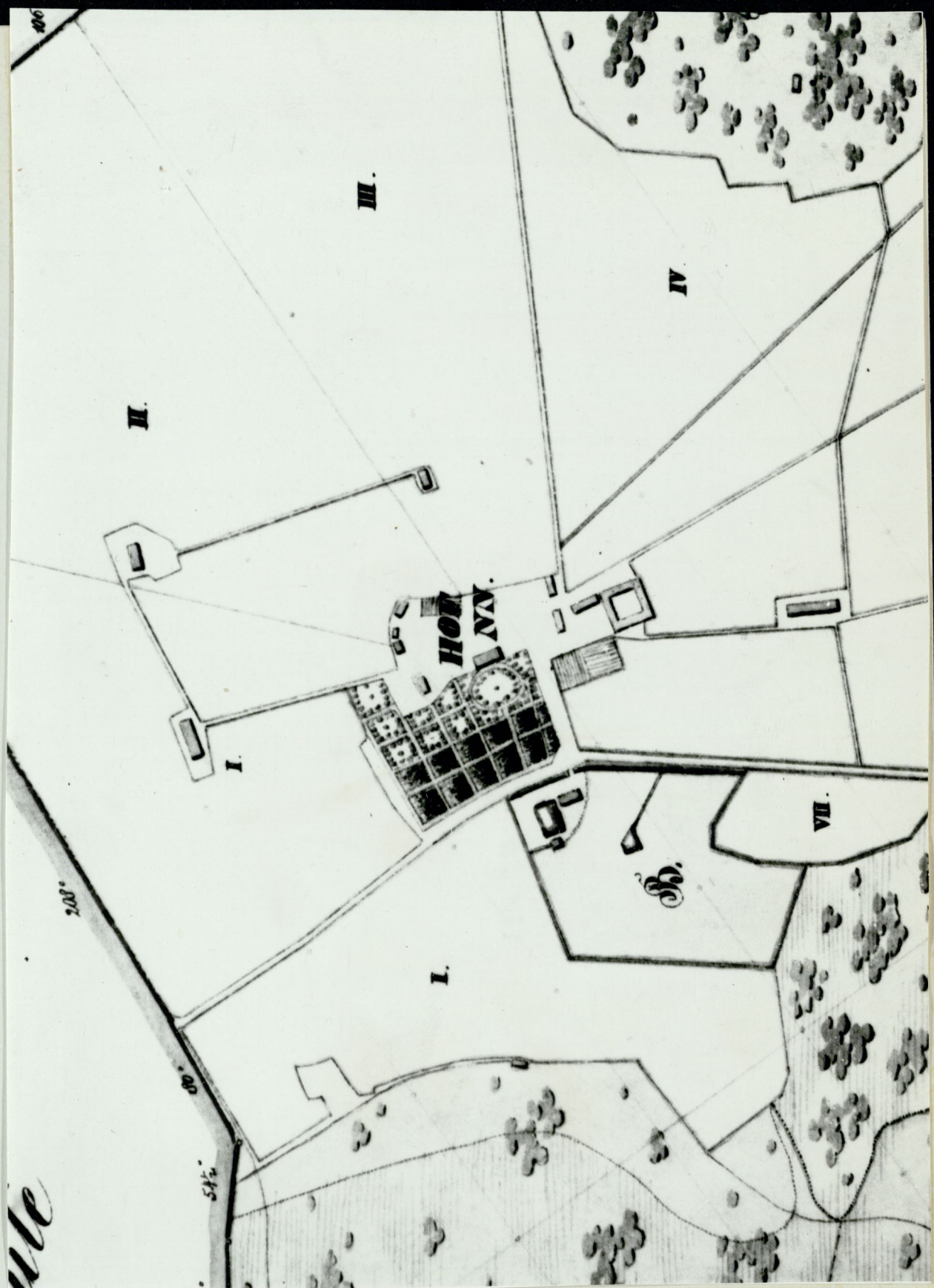

PAIDE RAI00PI
SARGVERE KÜLAMÕUKOGUS
ASUVA

SARGVERE MITTETÄIELIKU KESKKOOLI MAJAVALDUSE PLAAN

MAJAVALDUSE KOOSSEIS :
KAHEKORRUSELISE KIVIST HOONE

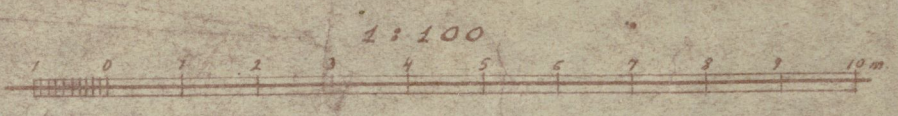
MAJAVALDUSE VALDAJA
SARGVERE MITTETÄIELIK KESKKOOL

VALDAJA ALLKIRI JA KUUPÄEV

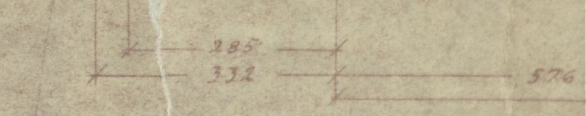
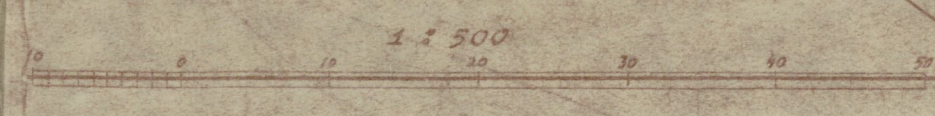
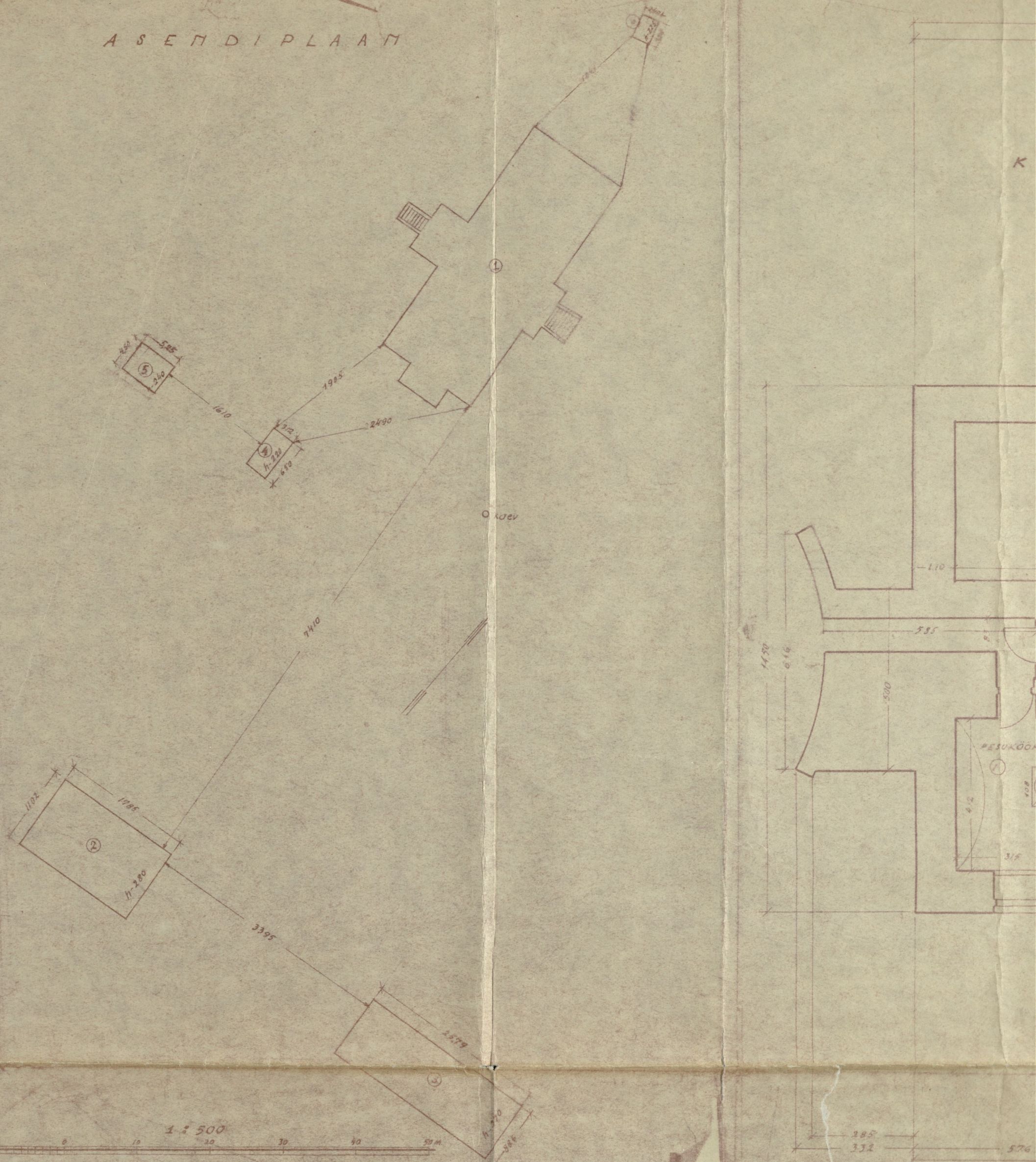
10. apr. 1951
Plaan
Siirant

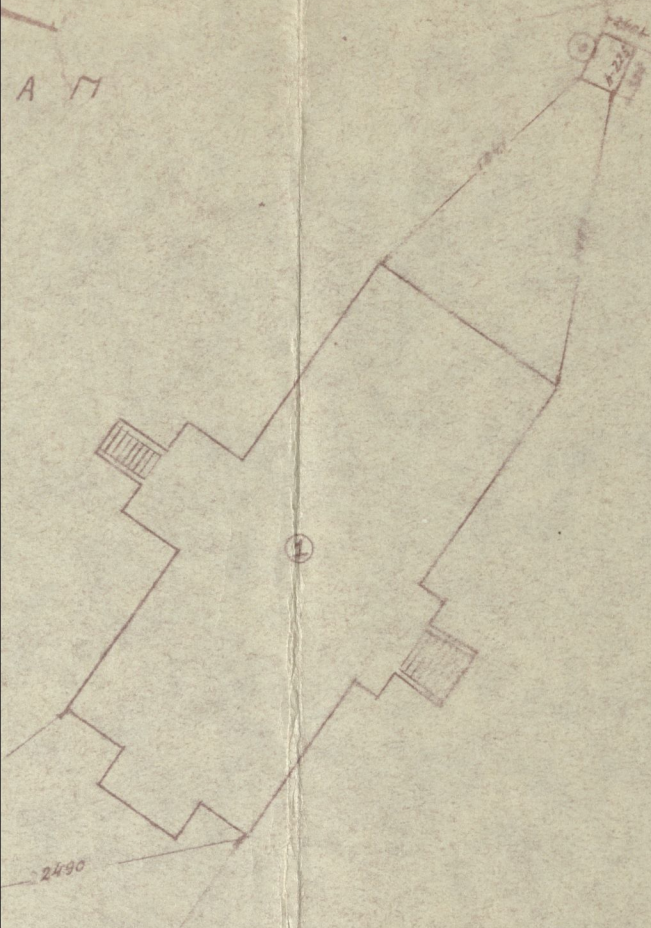
Hoone nimetus	Hoone alune põhipind	Hoone maht	Välisseinte konstruktsioon	Katuse kalle materjal	Märksed
1 KÕOLIMAJA	621,2	5354	paekivisein	pilpa	
2 LAUT	196,7	551	---	---	
3 XOUUR	228,5	617	sõrestik kivipõhise vahel	---	
4 LAUT-KAMALA	20,3	45	põhtraksein	---	
5 AIT-LADU	23,6	57	paekivisein	---	
6 KAIMLA	7,8	17	laudsein	laud	
	1098,1	6671			

A S E N D I P L A A N

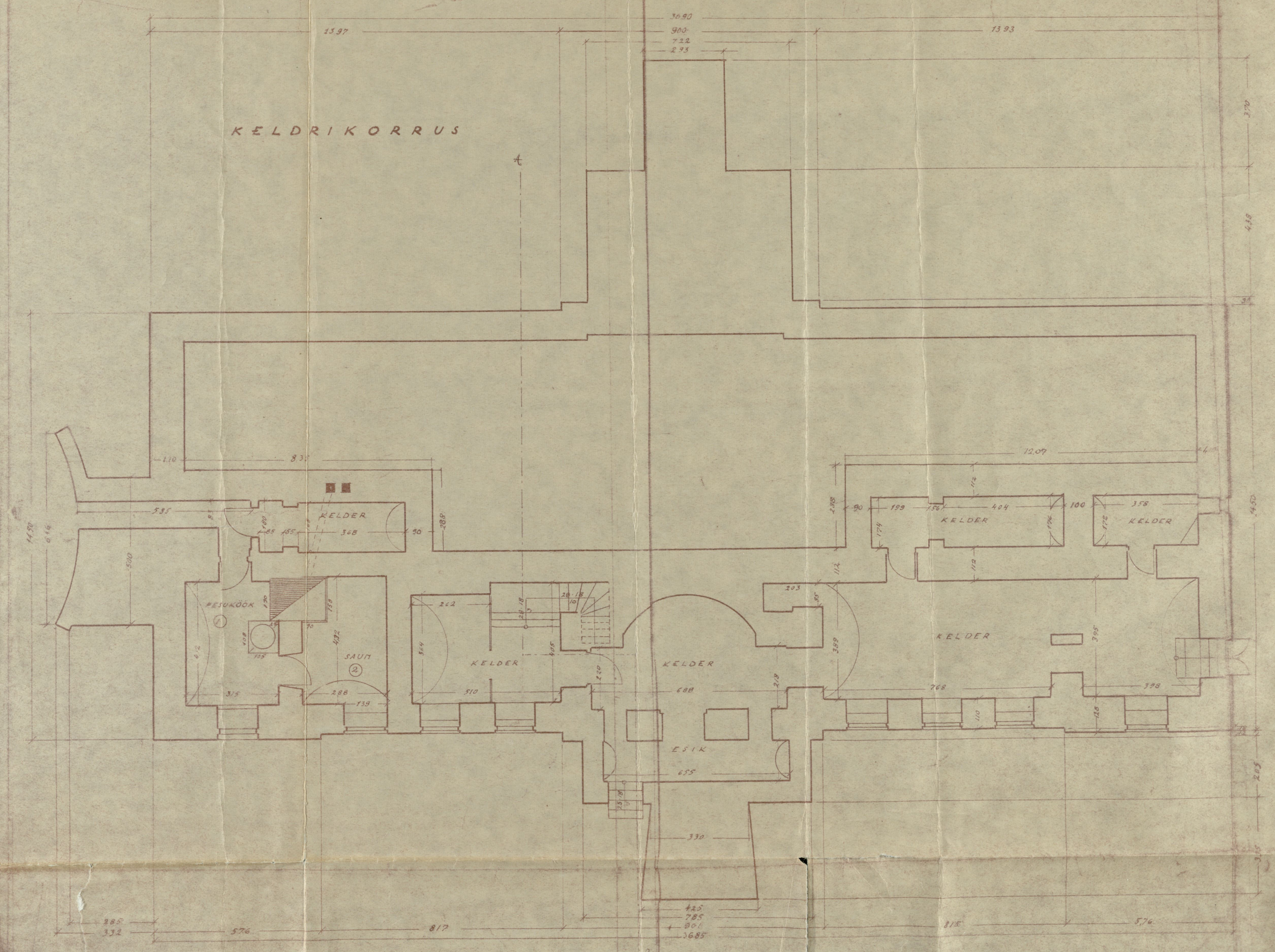

A 17

O kool

KELDRIKORRUS

30 90
 900
 722
 293

13 93

370

438

34

4450

205

315

1420

616

500

315

288

332

15 97

110

585

485

315

288

179

576

831

831

368

185

155

90

288

817

288

288

242

514

510

330

425

785

901

3685

688

688

219

389

768

655

330

815

576

3

208

208

90

174

112

112

112

112

112

112

199

199

156

404

100

358

1207

1207

1207

1207

1207

1207

1207

1207

1207

1207

1207

1207

1207

1207

358

358

100

100

100

100

100

100

100

100

398

398

398

398

398

398

398

398

398

398

398

398

398

398

398

398

398

398

398

398

1393

1390

3660

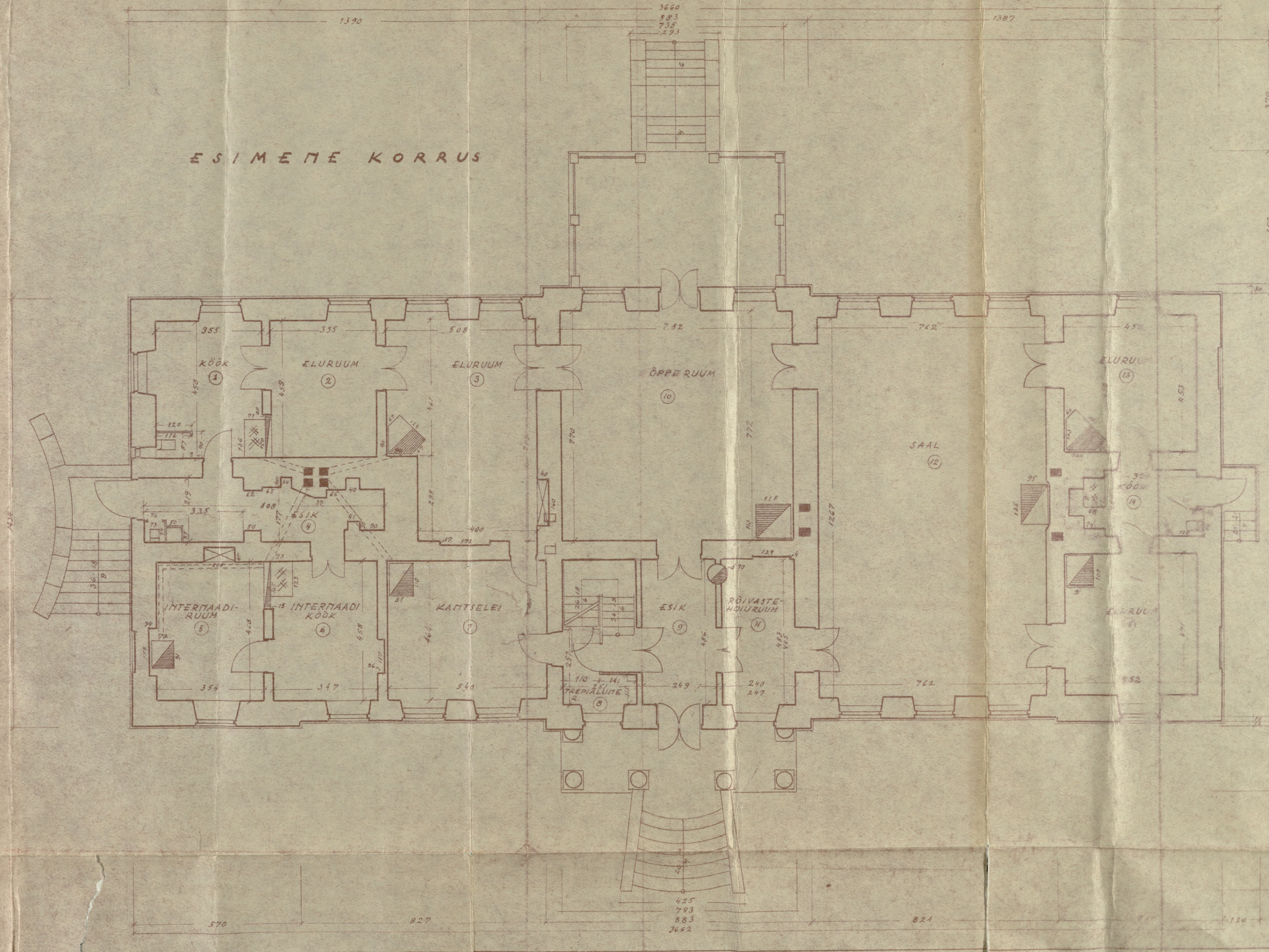
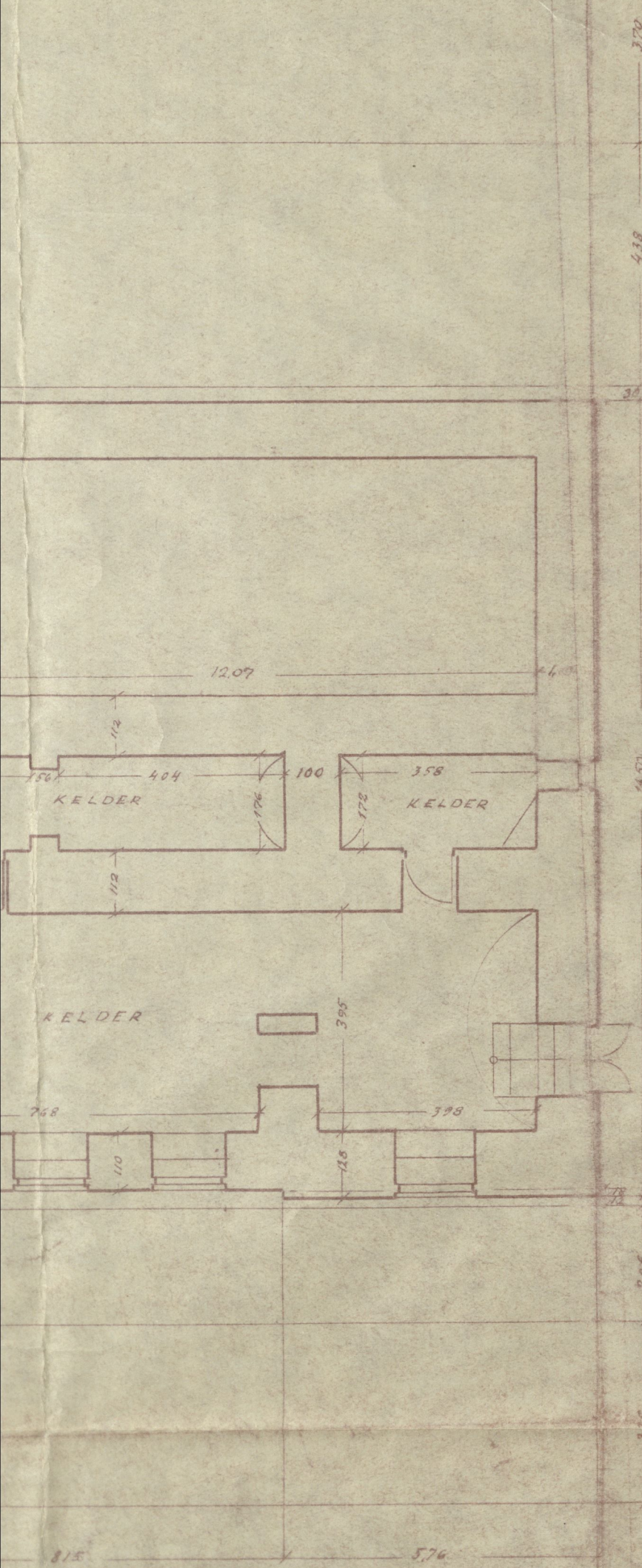
883

735

493

1387

ESIMENE KORRUS

815 576

570

827

425

793

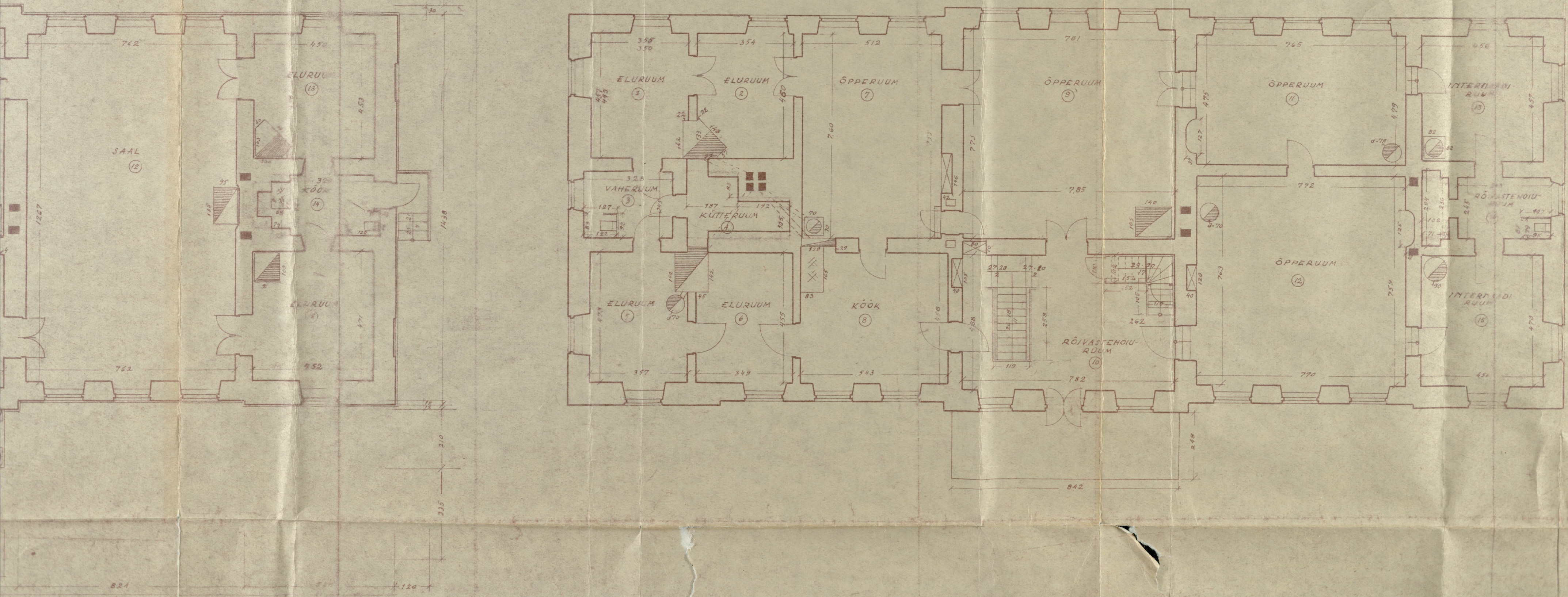
883

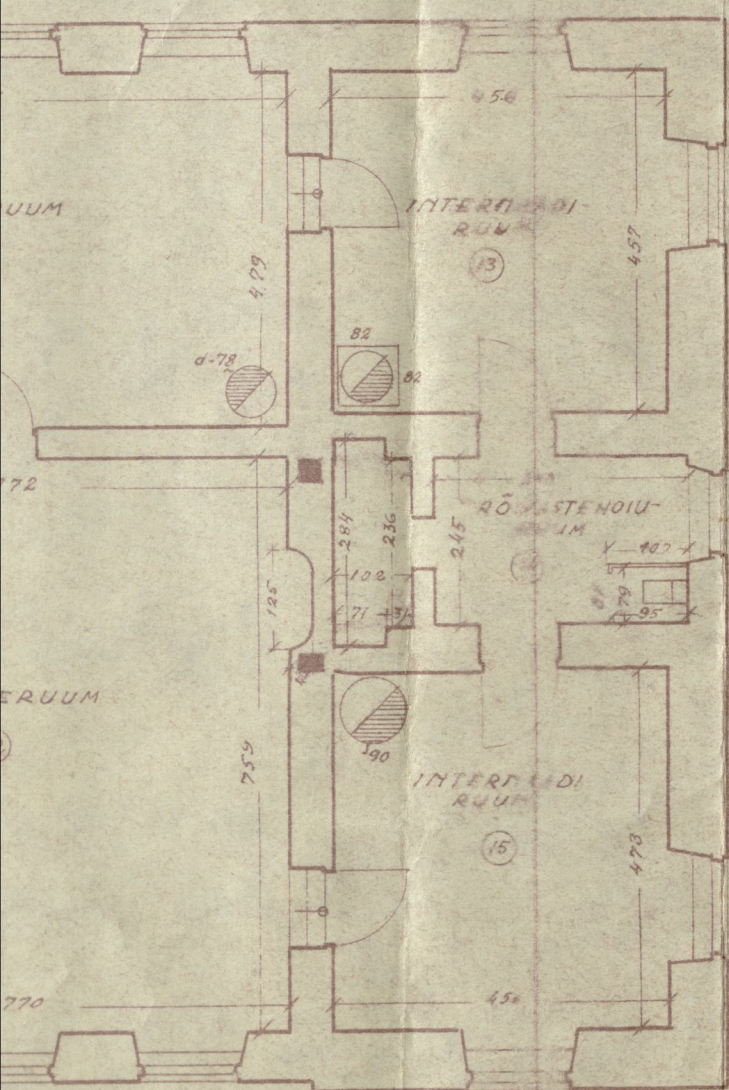
3662

821

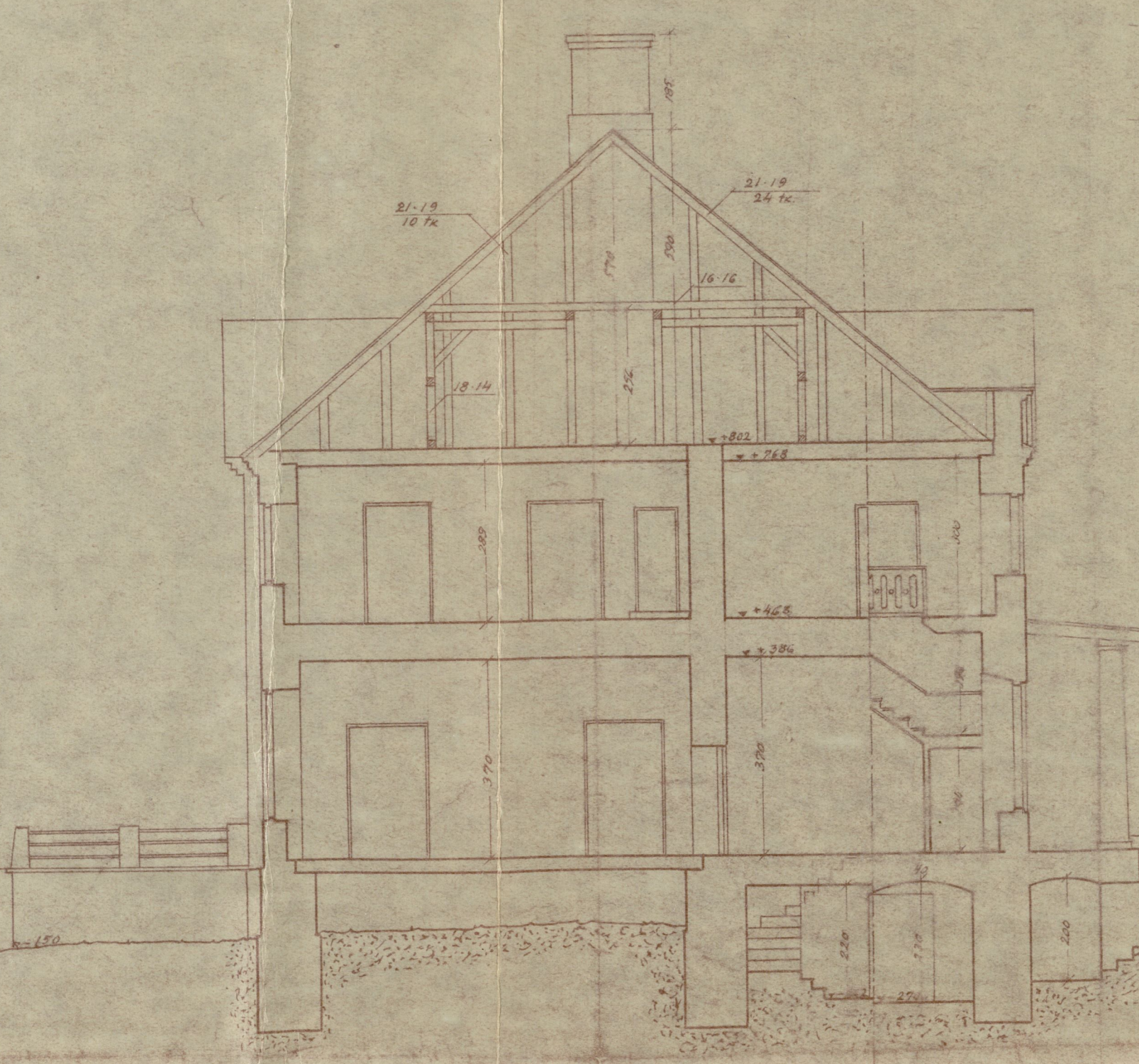
120

TEINE KORRUS

X
 25
 40
 44
 51
 50

+1577
 +1392
 +1044
 +776
 +749
 +686
 +534
 +340
 +90
 +16
 +3.30 vundamendi sokkel
 -44

L Ö I G E A - B

EESTVAAD E

RUUMIDE EKSPLIKATSIOON

Jrk nr	Ruumide nimetus	Ruumi pinna korrutisavaldis	Ruumi pind m ²			Märkused
			elamis-pind	melamis-pind	kasulik pind	
K E L D R I K O R R U S						
1	PESUKÖÖK	4,72 · 3,15		13,0	13,0	
2	SAAL	4,72 · 2,88		12,4	12,4	
K o k k u				25,4	25,4	
E S I M E N E K O R R U S						
1	KÖÖK	4,38 · 3,55 + 0,11 · 1,50 + 1,16 · 0,87 - (4,20 · 0,90 + 1,36 · 0,73)			15,4	
2	ELURUUM	4,5 · 3,55	16,3		16,3	
3	ELURUUM	4,00 · 93 + 5,00 · 4,61 + 1,72 · 0,17 + 0,040 (4,24 · 0,67 + $\frac{0,80 · 0,20}{2}$)	35,1		35,1	
4	ESIK					
5	INTERNAADIRUUM	4,60 · 3,54 + 1,58 · 0,34 + 1,06 · 0,47 - (0,72 · 0,91)		16,9	16,9	
6	INTERNAADI KÖÖK	4,50 · 3,47 + 1,17 · 0,26 + 1,65 · 0,15		16,4	16,4	
7	KAHITSELEI	5,4 · 4,64 - (1,10 · 0,85)		24,1	24,1	
8	TREIALUMERUUM	1,41 · 1,15 + 2,57 · 1,10			4,4	
9	ESIK					
10	ÕPPERUUM	7,71 · 7,82 - 118 · 112		59,0	59,0	
11	RÕIVASTEHOIUR	2,41 · 4,83 - $\pi \cdot 0,35^2$		11,4	11,4	
12	SAAL	12,47 · 7,62 - (0,95 · 1,35) + 1,55 · 0,15		95,5	95,5	
13	ELURUUM	4,5 · 4,50 - (4,41 · 0,60 + $\frac{4,01 · 1,00}{2}$)	19,0		19,0	
14	KÖÖK	3,20 · 2,20 + 1,72 · 0,74 - (0,34 · 0,68) + 0,33 · 0,86			8,0	
15	ELURUUM	4,7 · 4,52 - (1,09 · 0,91)	20,3		20,3	
K o k k u			90,7	223,3	341,8	
T E I N E K O R R U S						
1	ELURUUM	4,48 · 3,50 - (1,42 · 0,22)	15,4		15,4	
2	ELURUUM	4,6 · 3,54 - (1,48 · 0,37 + 0,22 + 1,33 · 0,32)	15,3		15,3	
3	YÄHERUUM	3,20 · 2,45 + 1,27 · 0,93 + 1,22 · 0,89			8,0	
4	KÜTERUUM	3,71 · 1,05 + 1,87 · 0,83			5,5	
5	ELURUUM	4,73 · 3,57 - (1,42 · 0,42 + $\pi \cdot 0,35^2$)	15,9		15,9	
6	ELURUUM	4,35 · 3,49 - (1,42 · 0,45)	15,2		15,2	
7	ÕPPERUUM	7,55 · 5,12 + 1,46 · 0,42 - (0,70 · 0,70)		38,8	38,8	
8	KÖÖK	5,13 · 4,58 + 1,28 · 0,29 - (1,65 · 0,83)			23,9	
9	ÕPPERUUM	7,11 · 7,73 - (1,05 · 1,40)		58,9	58,9	
10	RÕIVASTEHOIUR	7,02 · 4,88 + 1,05 · 0,40 + 0,80 · 0,60 + 1,52 · 1,02 - 2,38 · 1,10 - $\pi \cdot 0,35^2$		33,5	33,5	
11	ÕPPERUUM	7,65 · 4,75 + 1,27 · 0,37 - ($\pi \cdot 0,35^2$)		36,3	36,3	
12	ÕPPERUUM	7,65 · 5,59 - 7,71 + 1,20 · 0,40 + 1,25 · 0,40 - ($\pi \cdot 0,35^2$)		59,3	59,3	
13	INTERNAADIR	4,5 · 4,56 - (0,82 · 0,12)	20,2		20,2	
14	RÕIVASTEHOIUR	3,4 · 2,45 + 0,79 · 0,95 + 2,36 · 0,31 + 0,71 · 2,04 - (0,91 · 0,81)			11,0	
15	INTERNAADIR	4,7 · 4,56 - ($\pi \cdot 0,45^2$)	20,9		20,9	
K o k k u			61,8	267,9	378,1	
K ö i k k o k k u			152,5	516,6	745,3	

O T S A V A A D

Maani teine
4. korrus
10. 1911